

POKARIO LIETUVOS PARTIZANŲ BUNKERIAI MĖNAIČIŲ IR BALANDIŠKIO K. (GRINKIŠKIO SEN., RADVILIŠKIO R.)

GINTAUTAS VĖLIUS, DALIUS ŽYGELIS

Straipsnyje pateikiama Lietuvos pokario partizanų bunkerių, buvusių Miknių sodyboje, Mėnaičių kaime, ir Sajų sodyboje, Balandiško kaime (Grinkiškio sen., Radviliškio r.), archeologinių tyrimų medžiaga. Miknių sodyboje 1949 m. vasario mėn. po klėtimi įrengtame Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje buvo susirinkę ir posėdžiavo aštuoni visos Lietuvos partizanų vadai. Posėdžiuose buvo patvirtinti Lietuvos Laisvės Kovos sąjūdžio sukūrimo direktyviniai dokumentai, statutai, vadovybės struktūra, sričių sistema. Vasario 16 d. partizanų vadai pasirašė politinę LLKS Deklaraciją, skelbiančią, kad LLKS taryba yra aukščiausias okupuotos tautos politinis organas, kol bus atkurta nepriklausoma demokratinė Lietuvos Respublika. Sajų sodybos daržinėje 1949 m. rudenį įrengtame bunkeryje nuo 1949 m. spalio iki 1950 m. sausio veikė LLKS visuomeninė dalis, buvo rengiamas leidinys „Prie rymančio rūpintojėlio“. Straipsnyje aptariami Lietuvos partizanų, kovojusių prieš sovietinę okupaciją, naudotų bunkerių tipai, pagrindinės jų konstrukcijų detalės, informacijos šaltiniai. Darbo tikslas – nustatyti, kiek archeologiniai tokio pobūdžio paminklų tyrimai papildo, koreguoja, o gal ir keičia istorinę bei liudininkų pateiktą informaciją.

Reikšminiai žodžiai: bunkeris, slėptuvė, partizaninis karas, archeologiniai tyrimai, liudininkai.

The article presents material from the archaeological investigation of Lithuanian post-war partisan bunkers that existed on the Mikniai family farmstead in Mėnaičiai village and on the Sajai family farmstead in Balandiškis village (Grinkiškis Eldership, Radviliškis District). Eight Lithuanian partisan commanders gathered and conducted meetings in the Prisikėlimas Military District staff bunker constructed under the granary on the Mikniai family farmstead in February 1949. The directive documents for the founding of the Union of Lithuanian Freedom Fighters (LLKS), its statutes, the leadership structure, and the districting system were approved in the meetings. On 16 February the partisan commanders signed the political LLKS Declaration proclaiming that the LLKS council was the supreme political organ of the occupied nation until an independent democratic Republic of Lithuania was re-established. From October 1949 to January 1950, the public section of the LLKS operated in the bunker constructed in the storage barn of the Sajai family farmstead in the autumn of 1949 and published the publication 'Prie rymančio rūpintojėlio'. The article discusses the types of bunkers used by the Lithuanian partisans fighting against the Soviet occupation, the essential details of their construction, and the sources of information. Its aim is to determine how much archaeological investigations of such sites supplement, correct, and perhaps even change the historical information and that provided by witnesses.

Keywords: bunker, shelter, partisan war, archaeological research, witnesses.

ĮVADAS

„Būtų įdomus dalykas, jeigu kada nors išleistų knygą vien apie tai, kaip partizanai kasdavo bunkerius. Kiek panaudota įvairiausių gudrybių, kiek parodyta savotiško išradingumo!.. XX amžiuje žmogus gyvena žemėn įsiknisęs! Kombinuočiausios angos, įvairiausi maskavimo būdai. Ir kur tik partizanai

neturėjo įsirengę bunkerių! Turbūt nėra jau tokių vietų. Bunkeriai po tvartu, po klojimo grendymu, po sąšlavynu ar skiedrynu, po malkinėm, avidėse, paukštidėse, raistuose įkastose statinėse, dvigubos sienos, dvigubos palėpės, po krosnimis, po slenkščiais... Į vienus bunkerius reikia lysti pro duonkepį, į kitus – užpečkiu... Fantastiškai atsiveriančios sienos, balkiai, šulai...

Bunkeriai prie upelių, mergaičių darželiuose, krūmuose, javų laukuose, prie keliukų, vieškelių, bulvių duobėse, kapinėse, šventoriuose, šuliniuose ir prie šulinių, bažnytkaimiuose... Visur ir visur buvo bunkeriai, pradedant „šilais“, kur dar ir dabar partizanai gyvena atviruose bunkeriuose, ir baigiant lygumomis, kur bunkeriai visiškai slapti, kur ant bunkerio užpila daugiau kaip vieno metro sluoksnį žemės, kur angos durelės tokios storos ir sunkios, kad jas gali tik keli vyrai iškelti...

Įdomi bunkerių istorija. Kas ją žino, tas žino, kaip sunku buvo kovoti. Ir vis dėlto kovojo!“

Lionginas Baliukevičius-Dzūkas, 1949 m. gegužės 12 d. (Kašėta 2006, p.153–154).

Nepriklausomybė džiaugiamės jau trečią dešimtmetį, bet 1950 m. birželio 24 d. žuvusio Dainavos apygardos vado L. Baliukevičiaus-Dzūko svajonėse regėtos knygos ar bent jau išsamesnės mokslinės publikacijos bunkerių tematika taip ir neišvydome. Šiuo straipsniu autoriai siekia įtraukti XX a. vidurio paveldo objektus – Lietuvos partizanų bunkerius į mokslinių tyrimų lauką, nustatyti Lietuvos pokario partizanų bunkerių statybos etapus, tipus, įvardinti pagrindinius juos iliustruojančius informacijos šaltinius. 2010 m. teko garbė vykdyti Prisikėlimo apygardos bunkerių, buvusių Lietuvos partizanų ryšininkų Miknių ir Sąjū sodybose (Mėnaičių ir Balandišio k., Grinkiškio sen., Radviliškio r.) (1 pav.), archeologinius tyrimus. Miknių sodyboje 1949 m. vasario mėn. susirinko ir posėdžiavo visos Lietuvos partizanų vadovybė. Po klėtimi įrengtame bunkeryje vyko oficialūs suvažiavimo posėdžiai, buvo patvirtinti LLKS sukūrimo direktyviniai dokumentai, statutai, vadovybės struktūra, sričių sistema. Vasario 16 d. aštuoni suvažiavime dalyvavę partizanų vadai pasirašė politinę Deklaraciją, skelbiančią, kad LLKS taryba yra aukščiausias okupuotos tautos politinis organas, vadovaujantis tautos išsilaisvinimo siekiams, kol bus atkurta nepriklausoma demokratinė Lietuvos Respublika (Kuodytė, Kašėta 1996, p.311–313). Deklaraciją 1999 m. sausio 12 d. LR Seimas paskelbė Lietuvos Respublikos teisės aktu. Miknių sodyboje įrengtas bunkeris po suvažiavimo iki pat

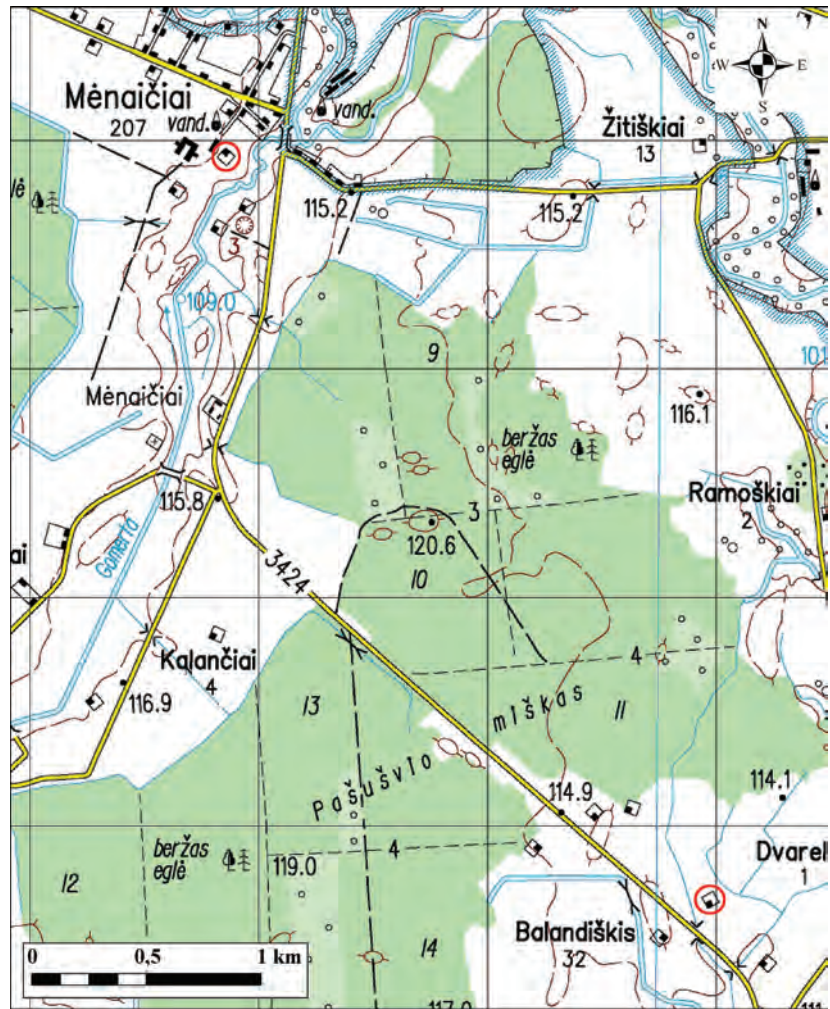
1952 m. rudens buvo naudojamas Prisikėlimo apygardos partizanų. Balandišio kaime, Sąjū sodybos daržinėje, 1949 m. rudenį įrengtame bunkeryje nuo 1949 m. spalio iki 1950 m. sausio veikė LLKS visuomeninė dalis, buvo rengiamas ir spausdinamas leidinys „Prie rymančio rūpintojėlio“. Čia žiemą praleido Deklaracijos signataras Juozas Šibaila-Merainis (Gaškaitė-Žemaitienė 1999, p.66–67). 1950–1951 m. bunkeryje lankydavosi bei žiemosdavo įvairaus rango partizanai.

2010 m. LGGRTC ir KAM iniciatyva nuspręsta Mėnaičių k., Miknių sodyboje, buvusios klėties bei bunkerio vietoje atlikti archeologinius tyrinėjimus, remiantis tyrinėjimų duomenimis šiuos svarbius mūsų istorijai paveldo objektus atstatyti ir įkurti 1949 m. įvykius menančią ekspoziciją. 2010 m. gegužės mėn. pirmą kartą Lietuvos istorijoje pokario laikų rezistentų bunkerio vietoje buvo atlikti profesionalūs archeologiniai tyrinėjimai (Kultūros paveldo departamento leidimas vykdyti šio objekto archeologinius tyrimus išduotas G. Vėliui 2010 m. balandžio 29 d.). Tų pačių metų spalio mėn. LGGRTC užsakymu archeologiniai tyrimai atlikti ir Balandišio kaime, po Sąjū sodybos daržinė buvusiam bunkeryje.

Šio straipsnio tikslas – atskleisti detaliųjų mokslinių archeologinių tyrimų vaidmenį analizuojant prieš šešis dešimtmečius vykusią istorinių įvykių eigą, įvertinti archeologinių tyrimų duomenis istorinių šaltinių bei liudytojų pasakojimų – gyvosios atminties – kontekste. Iš tyrimo objektų – bunkerių Mėnaičių bei Balandišio k. – archeologinių tyrimų metu gautų duomenų svarbą galime suprasti atlikę šiuos uždavinius: nustatę bunkerių statybos tipus ir ypatumus visu pokario ginkluoto pasipriešinimo laikotarpiu, atlikę turimų istorinių šaltinių, iliustruojančių Mėnaičiuose bei Balandiškyje vykusius įvykius, analizę.

Pokario partizanų naudotoms įvairių tipų slėptuvėms prigijo nelietuviškas bunkerių terminas. Užsienio kalbų žodynuose terminu *bunker* (angl.) dažniausiai vadinami įvairūs kariniai įrenginiai (požeminiai ir antžeminiai), skirti gynybai nuo oro ar kitokio pobūdžio atakų, o daugelis Lietuvos partizanų

bunkerių funkcionavo tik kaip slėptuvės su labai menkomis gynybos galimybėmis. Taigi mes šio termino reikšmę suprantame specifiskai, ji yra adaptuota prie pokariu vykusio ginkluoto pasipriešinimo realijų. Kita vertus, ir didžiajame Lietuvių kalbos žodyne matome kur kas siauresnį termino „bunkeris“ paaiškinimą: „žeminė slėptuvė gintis ar slėptis nuo priešų“ (Lietuvių 1968, p.1166). Taigi galima ir tik slėptuvės funkcija, tačiau lieka neaišku, kodėl būtinai žeminės. Dabartinės lietuvių kalbos žodyne termino prasmė dar labiau susiaurinama – „slėptuvė, paprastai įtvirtinta“ (Dabartinės 1993, p.94). Taigi iš esmės bunkeriu galime vadinti bet kur įrengtą slėptuvę ir nebūtinai įtvirtintą. Gali būti, kad prieškarinio Lietuvoje šis terminas apskritai nevertas. 1938 m. KAM Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyriaus išleistuose slėptuvių įrengimo bei eksploatavimo metodiniuose nurodymuose terminas „bunkeris“ nevertas. Šią mokymo priemonę studijavę lietuvių kariškiai dar neįtarė, kad įgautos žinios pravėrs toli gražu ne tam, kad „per orinį puolimą užtikrinti gyventojams saugumą nuo nuodingųjų medžiagų, bombų ir gaisro padarinių“ (Lengvosios 1938, p.3). Kita vertus, po žeme įrengtas slėptuves bunkeriais pokariu vadino ir partizanai, ir represinių struktūrų atstovai. Ką, analizuodami Lietuvos partizaninį karą, turėtume vadinti bunkeriu, o ką – slėptuve, gana sklandžiai paaiškina to meto įvykių liudininkas, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos pirmininkas dr. Povilas Jakučionis: „Bunkeriai, apkasai, kulkosvaidžių lizdai buvo statomi gynybai. Slėptuvės tarnavo štabų darbui, pogrindžio spaudai arba kaip tarpiniai

1 pav. Mėnaičių ir Balandiškio kaimų situacijos žemėlapis. Raudonai pažymėtos sodybos, kuriose tyrinėti bunkeriai. Kartografinis pagrindas – TOP50LKS-SRP.

poilsio ir slėpimosi punktai svarbesniuose partizanų koviniuose arba ryšių maršrutuose. Slėptuvės daugiausia buvo įrengiamos po sodybų pastatais, o gynybiniai bunkeriai – miškuose ir kitose sunkiai priimanomose vietose“ (Jakučionis 2001). Taigi vadovaudamiesi bunkerio samprata europiniame kontekste ir tikrai logiškomis P. Jakučionio mintimis didžiąją dalį partizanų naudotų bunkerių turėtume vadinti slėptuvėmis. Vis dėlto, turint omenyje tai, kad savo slėptuves bunkeriais vadino patys partizanai, taip pat tai, kad šis terminas yra prigijęs šiandieninėje istoriografijoje, šiame straipsnyje visas po žeme įrengtas slėptuves vadinsime bunkeriais. Tiesa, nedidelė dalis

bunkerių turėjo ir antžeminių konstrukcijų – šaudymo angas, stogą. Tokie žeminių tipo bunkeriai kaip išimtys, bet naudoti visą pasipriešinimo laikotarpį, o slėptuvėmis straipsnyje vadinsime gyvenamosios arba ūkinės paskirties statiniuose įrengtas partizanų slaptavietes.

Išsamesnių publikacijų, skirtų bunkerių tematikai, neturime. Paminėtinas straipsnių rinkinyje „Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai“ publikuotas Ritos Mosėjienės straipsnis „Partizaninis karas Lietuvoje 1944–1953 m.“ (Mosėjienė 2001). Autorė aptaria partizaninio karo etapus, partizanų organizacinę struktūrą, kovos taktiką, represinių struktūrų naudotus partizanų naikavimo metodus ir kt. Dalis straipsnio skirta bunkerių tematikai (Mosėjienė 2001, p.52–54). Jame pateikiama pora ištraukų iš L. Baliukevičiaus-Dzūko ir Juozo Lukšos-Daumanto atsiminimų, dalis LLA Lietuvos partizanų štabo 1944 m. išleistų slėptuvių įrengimo instrukcijų, citata iš partizano Juozo Mocioaus atsiminimų apie porą bunkerių, 1946 m. įrengtų Tauragės apskr., taip pat yra šiek tiek duomenų apie 1949 m. įrengtą bunkerį Šiluvos vls., Pumpurų miške, bei 1946 m. liepos 6 d. NKVD kariuomenės šturmuotą Žebenksties rinktinės stovyklą. Pastaroji ir kita informacija apie partizanų slėptuvių pobūdį pateikta be nuorodų, bet tą pačią informaciją ir nuorodas į naudotus šaltinius randame kolektyvinėje monografijoje „Lietuvos partizanai 1944–1953 m.“ Šioje monografijoje bene pirmą kartą, nors ir glaustai, bet atskirame poskyryje „Būstas“ skyriuje „Partizaniško gyvenimo kasdienybė“ aptariami bunkerių bei slėptuvių tipai, gyvenimo juose sąlygos, kiti aspektai (Gaškaitė *ir kt.* 1996, p.85–88). Bunkerių tematikai skirta pusė 2001 m. rugsėjo mėn. išleisto žurnalo „Statyba ir architektūra“ Nr. 9. Įvadinio straipsnio „Antisovietinio pogrindžio formavimasis (1944 m.) ir raida“ autorius dr. Mindaugas Pocius (2001, p.9) glaustai aptaria partizanų naudotų bunkerių tipus. Žurnale taip pat publikuojami du svarbūs istoriniai šaltiniai. Dar 1944 m. gruodžio 10 d. LLA vyriausiojo Vanaugų štabo vyriausiosios būstinės išleistas slaptas operatyvinis įsakymas Nr. 4, kuriame, be pagrindinių

partizaninės kovos nuostatų, buvo specialus skyrius „Saugumas ir slaptumas“. Įsakymo priede Nr. 4/B buvo pateiktas slėptuvių įrengimo taisyklių aprašymas. Skaitytajui pateikiama šio įsakymo ištrauka ir minėtas priedas prie įsakymo. Taip pat žurnale publikuojami 36 likviduotų bunkerių piešiniai iš KGB sudaryto albumo – metodinės priemonės kovai prieš „banditizmą“. Pateikti piešiniai yra perpiešti, prie kiekvieno yra Kauno technologijos universiteto Statybinių konstrukcijų katedros docento dr. Algirdo Baltrušaičio komentarai. Tačiau tiek šiuose komentaruose, tiek tekste matome tik technikos mokslų daktaro, bet ne istoriko požiūrį į bunkerių ir slėptuvių konstrukcijas. Teigiama, kad bunkeriai buvo gynybiniai įrenginiai, manoma, jog storu grunto ar akmenų sluoksniu, supiltu virš jų, buvo bandoma apsaugoti nuo granatų ir minų sprogo ir pan. (Baltrušaitis 2001, p.13).

Kol kas tik vieno bunkerio tyrimų medžiaga publikuota išsamiau. Daugėliškių miške (Raseinių r., Ariogalos sen.) buvusio bunkerio vietoje 2010 m. Gediminas Petrauskas atliko archeologinius tyrimus, kurių rezultatai paskelbti LGGRTC periodiniame leidinyje „Genocidas ir rezistencija“ (Čepulytė, Petrauskas 2011). Publikacijoje detalios atskleidžiami istoriniai duomenys, archeologinių tyrimų rezultatai, bandoma atkurti bunkerio puolimo eigą, bet autoriai nepaaiškina, kuo remdamiesi tyrinėtą bunkerį vadina LLKS štabu. Manome, kad bunkerius, kuriuose būdavo apsistojęs kovinio padalinio vadas su apsaugos būriu, tiksliau būtų vadinti vadaviete, o bunkerį, kuriame dirbo kovinio padalinio vadas kartu su štabo viršininku, visuomeninės dalies viršininku, ir buvo spausdinami įsakymai, leidžiama spauda, tikslinga vadinti apygardos štabo bunkeriu. Bet LLKS vadovybė buvo susirinkusi vienintelį kartą 1949 m. vasario mėn. ir tikrai ne Daugėliškių bunkeryje. Tiesa, visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavime, kuriame buvo priimti LLKS steigimo dokumentai, dalyvavo ir su Daugėliškių bunkeriu susiję Prisikėlimo apygardos vadai Petras Bartkus-Žadgaila bei Leonardas Grigonis-Užpalis. Pastarasis buvo paskirtas vienu iš LLKS prezidiu-

mo pirmininko pavaduotojų. Bet pavaduotojais buvo paskirti ir Adolfas Ramanauskas-Vanagas bei J. Šibaila-Merainis. Kyla klausimas, kaip turėtume vadinti visus bunkerius, kuriuose slapstėsi ir dirbo kiti aukštas vadovaujamas pareigas partizanų struktūrose užėmę suvažiavimo delegatai, galų gale – pats LLKS tarybos prezidiumo pirmininkas generolas Jonas Žemaitis-Vytautas? Taigi tyrinėto bunkerio įvardinimas LLKS štabu yra klaidinantis.

Trumpa partizanų naudotų slėptuvių ir bunkerių tipų apžvalga pateikiama autorių kolektyvo sudarytame pokario kovai skirtame fotografijų albume „Už laisvę ir tėvynę“ (Kuodytė *ir kt.* 2007, p.187). Albumo skyriuje „Bunkeriai ir slėptuvės“ pateikiama partizanų miško stovyklų, keleto bunkerių fotografijų, taip pat piešiniai iš minėto KGB sudaryto bunkerių albumo.

Išvardintos kelios publikacijos yra visas partizanų bunkerių ir slėptuvių tyrimų indėlis. Daugiau veikalų, apibendrinančių ar juo labiau analizuojančių ne vienerius metus partizanus nuo mirties gelbėjusius būstus, nėra.

Kol kas galime tik įvardinti svarbiausias ir tikrai dar neišsemtas informacijos šaltinių grupes, iliustruojančias Lietuvos partizanų bunkerius, slėptuves, jų tinklą, ginkluotos pasipriešinimo kovos pobūdį bei mastą. Visų pirma tai – LYA saugomi SSRS represinių struktūrų – NKVD ir NKGB (nuo 1946 m. kovo 22 d. – MVD ir MGB) dokumentai: partizanų tardymo protokolai, įvykdytų operacijų ataskaitos, įvairūs raštai, pranešimai, nurodymai, įsakymai, direktyvos, pažymos, operatyvinės suvestinės, priemonių planai ir kt. Antra šaltinių grupė yra partizanų dienoraščiai arba partizaninio karo aprašymai, parašyti ginkluoto pasipriešinimo kovų laikotarpiu. Trečia šaltinių grupė – Lietuvai atgavus nepriklausomybę užfiksuoti arba pačių užrašyti likusių gyvų partizanų prisiminimai. Ketvirta – bunkerių archeologinių tyrimų rezultatai. Taigi partizanų slaptaviečių tipai, archeologinių tyrimų Mėnaičiuose ir Balandiškyje rezultatai straipsnyje analizuojami kitų trijų informacijos šaltinių grupių kontekste.

Šimtuose represinių struktūrų archyvinė do-

kumentų, ypač partizanų tardymo protokoluose bei įvykdytų karinių operacijų ataskaitose, matyt, slypi daugiausia konkrečius bunkerius iliustruojančios medžiagos. Tačiau detali jų analizė verta atskiros studijos, todėl straipsnio autoriai pateikia tik kelis labiau bunkerius iliustruojančius dokumentų pavyzdžius. Taip pat straipsnyje naudojamas LGGRTC, ginkluoto antisovietinio pasipriešinimo fotografijų rinkinyje saugomas albumas „Medžiaga apie likvidotą nacionalistinę pagrindį Lietuvos TSR teritorijoje“, 1960 m. parengtas KGB darbuotojo majoro I. M. Blocho. Albumą sudaro partizanų, jų naudotų ginklų, pagrindinės spaudos, dokumentų ir kitos ginkluotą pasipriešinimą iliustruojančios nuotraukos, tarp jų – vienos miško stovyklos, 8-ių slėptuvių sodybų statiniuose bei 30-ies bunkerių, įrengtų po žeme, piešinių fotografijos (LGGRTC, GEK7778/1–153, PF2356/1–53). Represinių struktūrų aptiktų slaptaviečių piešiniai gana primityvūs, sprendžiant iš stiliaus, atlikti bent kelių autorių. Daugelyje jų vaizduojami bunkerių pjūviai ir dalis artimiausio kraštovaizdžio, kai kurie artimesni labai žemo lygio brėžiniams. Tačiau iš albumo pateiktos medžiagos galime susidaryti gana aiškų vaizdą, kokie partizanų naudoti bunkerių bei slėptuvių tipai buvo žinomi KGB.

Daugiausia bunkerių aprašymų, naudojamų ir šiame straipsnyje, yra A. Ramanausko-Vanago prisiminimuose „Daugel krito sūnų...“ ir L. Baliukevičiaus-Dzūko dienoraščiuose. Kur kas mažiau informacijos mus dominančia tema randame J. Lukšos-Daumanto prisiminimuose „Partizanai“ ar Justino Lelešiaus-Grafo, vieno iš Tauro apygardos įkūrėjų, apygardos kapeliono dienoraštyje. Akivaizdu, kad tuo metu rašę partizanai suvokė, jog jų raštai gali patekti į priešų rankas, todėl strateginio pobūdžio informacija apie bunkerius ar duomenys, galintys pakenkti kitiems asmenims, dažniausiai nutylimi. Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės, o vėliau ir visos Prisikėlimo apygardos vado Juozo Paliūno-Ryto prisiminimų „Partizano keliu“ paskutinėse eilutėse (1950 m. vasario 25 d.) rašoma: „*Iki šiol nebuvo daromi jokie tuo reikalu užrašai, todėl daug pergyventų dalykų primiršta. O kiti jų saugumo*

sumetimais: kai bunkerių įrengimai ir juose gyvenimas bei stovyklų gyvenimas ar žygių išpūdziai, neįtraukti“ (Paliūnas 2012, p.139).

Likusių gyvų partizanų bei jų rėmėjų prisiminimai, užfiksuoti 1995–2012 m., yra bene gausiausia informacijos šaltinių, iliustruojančių bunkerius, grupė. Vienas šio straipsnio autorių – D. Žygelis nuo 1995 m. asmeniškai ne kartą bendravo su šimtais to meto kovų liudininkų, jų atsiminimus nufilmavo. Daug medžiagos saugoma vaizdo laikmenose (LGGRTC, MD, GAP). Šiame straipsnyje panaudoti tik keli liudininkų pasakojimai, informatyviau nušviečiantys bunkerių bei slėptuvių tematiką.

BUNKERIŲ IR SLĖPTUVIŲ TIPAI

Lietuvos partizanų pokariu naudotų bunkerių ir slėptuvių tipai, jų paskirtis bei tinklo ypatumai atspindi pagrindinius ginkluotosios pasipriešinimo kovos etapus. Dažniausiai išskiriami trys pagrindiniai partizaninio karo kovų etapai: 1944 m. vasara – 1946 m. gegužė – pasipriešinimo organizacijų kūrimasis, 1946 m. birželis – 1948 m. lapkritis – susiformavusių apygardų veikla ir 1948 m. gruodis – 1953 m. gegužė – centralizuotų struktūrų sukūrimas, jų veikla bei sunaikinimas (Gaškaitė *ir kt.* 1996, p.17–21). Tokią partizaninio karo periodizaciją iš esmės sąlygojo organizacinių struktūrų ir vyriausiosios vadovybės kūrimo etapai. Analizuojant bunkerių ir slėptuvių tipus mums svarbiausia yra kovos strategijos ir taktikos raida. Esminiai jos pokyčiai įvyko pirmojo etapo pabaigoje. Atvirą teritorinę gynybą keitė partizaniniam karui įprasta taktika – konspiracija, bet kokių okupacinės valdžios veiksmų ar iniciatyvų žlugdymas, sovietinių pareigūnų, šnipų ir itin jiems lojalių pardsavėlių naikinimas, pagrindinė spauda. Taigi antrajame ir trečiajame pasipriešinimo kovos etapuose bunkerių bei slėptuvių pagrindiniai tipai iš esmės nekito. Augo tik partizanų patirtis, sumanumas, konspiraciniai gebėjimai, tobulėjo bunkerių ir slėptuvių įrengimo bei maskavimo subtilybės. Kažkiek keitėsi tik

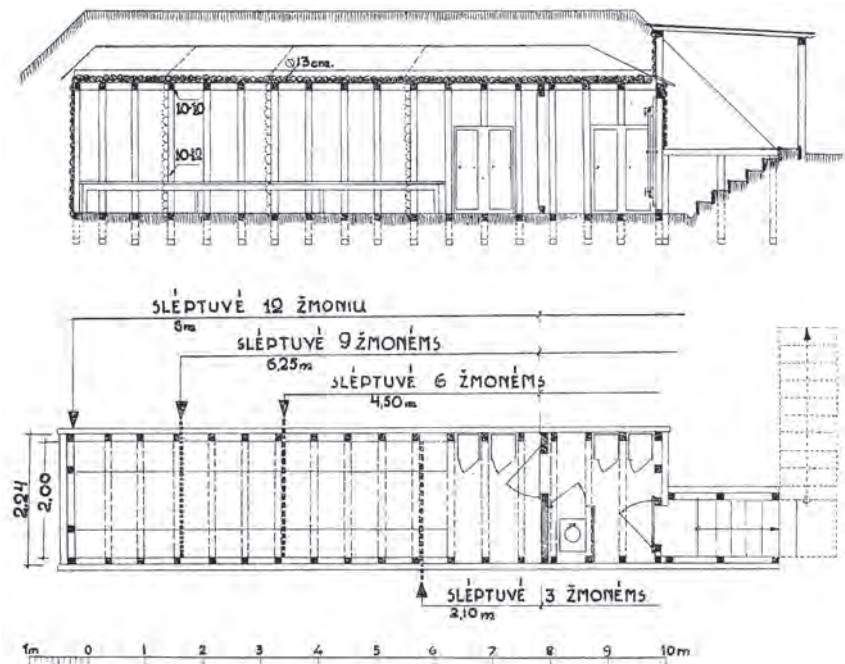
slaptaviečių funkcijos – įkuriami naujų struktūrinių padalinių štabai, vis daugiau dėmesio skiriama pagrindinei spaudai.

1944 m. vasarą sovietinei kariuomenei įžengus į Lietuvos teritoriją prasidėjo pirmasis masinis ir pačioje pradžioje ganėtinai stichiškas pasipriešinimo etapas. Tūkstančiai lietuvių patraukė į mišką visų pirma genami patriotinių paskatų. Tuomet nebuvo užmiršta ir pirmosios bolševikų okupacijos patirtis. Netrukęs pasireikšti represinių okupacinių struktūrų teroras, taip pat prievartinė mobilizacija į sovietų armiją daugeliui nepaliko kitos išeities. Manoma, kad 1945 m. Lietuvos miškuose galėjo būti apie 30 000 partizanų, tačiau organizacinė struktūra, paremta kariniu teritoriniu principu, formavosi sunkiai (Kuodytė *ir kt.* 2007, p.11). Tuomet partizanai gyveno viltimi, kad kovoti reikės neilgai – iki Taikos konferencijos nutarimų, kurie turėjo įgyvendinti tautų apsisprendimo principą. Taigi 1944–1945 m. partizanai veikė gana atvirai, formavosi dideli, iki 200 vyrų būriai, mūšiai su sovietine kariuomene turėjo reguliarių kariuomenių susidūrimų požymių. To pasekmė – 1944–1945 m. žuvo apie 10 000 partizanų.

Įsitikinus, kad jėgos nelygios (teko kovoti su žymiai didesnėmis priešoj pajėgomis, taip pat ir su reguliariąja kariuomene), 1946 m. kovos taktika keitėsi iš esmės, pradėta vengti didesnių susidūrimų, smulkėjo partizanų būriai, žymiai daugiau dėmesio skirta konspiracijai, taigi ir bunkerių įrengimui. Iki 1948 m. Lietuvoje susiformavo trys sritys, kurių kiekvieną sudarė apygardos (iš viso 9), pastarąsias – rinktinės (iš viso 25), kuopos ir būriai. Trečiajame kovų etape buvo patikslintos apygardų ribos, įvestas rajoniniu principu sudarytas organizacinis vienetas – tėvūnija. Tėvūniją sudarė 2–4-ių, o nuo 1950 m. – 3–8-ių valsčių partizanai (Gaškaitė *ir kt.* 1996, p.21). 1946–1953 m. partizanų įrengtų ir naudotų bunkerių bei slėptuvių skaičių galime nustatyti tik apytiksliai. Kiekvienas organizacinės struktūros padalinys turėjo štabą – bunkerį arba slėptuvę. Būriai, buvę nedideli – iki 4–5-ių žmonių, taip pat turėjo savo slaptavietes. Bunkeriai saugumo sumetimais buvo periodiškai keičiami, neretai juos tekdavo

palikti kilus išdavystės pavojui. Be to, buvo įrenginėjami vasariniai, žieminiai, laikini – trumpalaikiai, neretai ir atsarginiai bunkeriai. 1944–1953 m. Lietuvoje, įskaitant žuvusius, suimtus ir legalizavusiuosius, partizanų gretose atsidūrė ne mažiau kaip 50 000 žmonių. 1946 m. didelis žuvusiųjų ir legalizavusiųjų skaičius sumažino aktyviai veikiančių partizanų gretas iki 4000–4500 (Gaškaitė ir kt. 1996, p.366). Taigi akivaizdu, kad partizanų naudotus bunkerius ir slėptuves turėtume skaičiuoti tūkstančiais, o atlikę paprasčiausius aritmetinius veiksmus gausime apytikslų slaptaviečių skaičių, artimą 10 000.

Pokario slaptaviečių tyrimais svarbu nustatyti, kur partizanai galėjo sėdėti žinių ir patirties bunkerių statybos bei slėptuvių įrengimo srityje. Daugelis jų buvo nieko bendra su karo inžinerija neturėję ūkininkai, mokytojai, studentai ar jokių rimtesnių mokslų taip ir nespėję krimsti jaunuoliai. Vis dėlto partizanų gretose kovėsi ir karininkai, puskarininkiai bei būtinąją karo tarnybą atlikę asmenys. Struktūrinių padalinių štabams, bent jau iki 1948 m., vadovavo buvę Lietuvos kariuomenės karininkai. Pastarieji tikrai turėjo išmanyti, kaip karo atveju įrenginėjamos slėptuvės. KAM Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyriaus 1938 m. išleistoje mokymo priemonėje „Lengvosios slėptuvės ir saugiosios patalpos“ pateikiami slėptuvių brėžiniai, detalios aprašomi jų tipai, paskirtis, konstrukcijos, vėdinimo sistema, įranga, privalomi daiktai, naudojimo taisyklės, valymas, dezinfekavimas ir daugelis kitų svarbių dalykų, pradedant vaistinėlės turiniu ir baigiant slėptuvių įrengimo sąmatomis litais. Šių slėptuvių paskirtis buvo „per orinį puolimą užtikrinti gyventojams saugumą nuo nuodingųjų medžiagų, bombų ir gaisro padarinių“ (Lengvosios 1938, p.3). Dėl suprantamų priežasčių

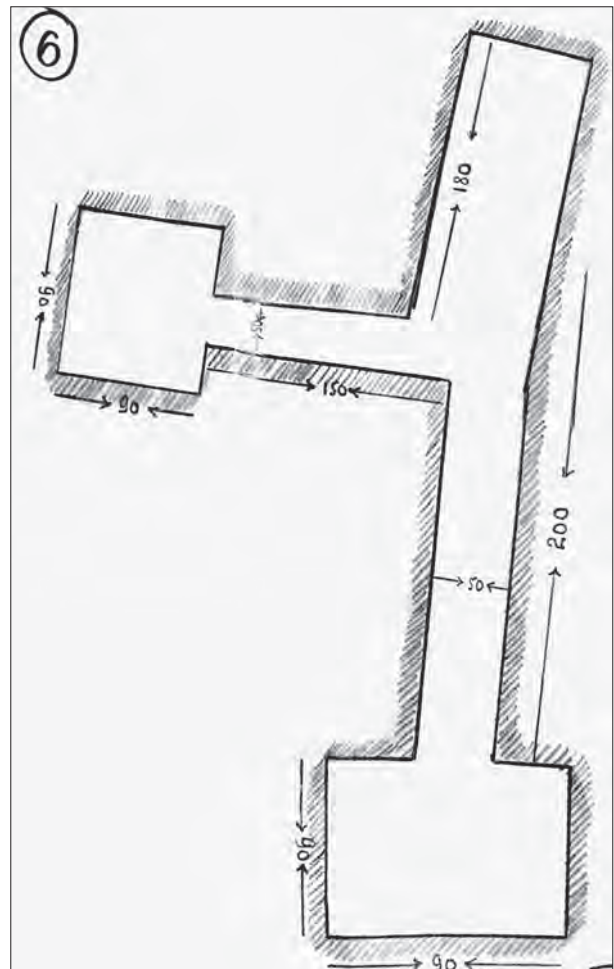

2 pav. Medinės slėptuvės brėžinys iš 1938 m. KAM Kariuomenės štabo išleistos mokymo priemonės „Lengvosios slėptuvės ir saugiosios patalpos“ (Lengvosios 1938, p.33)

priemonėje jokio dėmesio neskirta konspiracijai, tačiau daugelis kariškių žinotų slėptuvių įrangos ir eksploatacijos niuansų labai pravertė partizaninio karo metu. Stebina mokymo priemonėje pateikto medinės slėptuvės brėžinio (2 pav.) ir, kaip vėliau matysime, bunkerio, tyrinėto Mėnaičiuose, medinių konstrukcijų panašumai: toks pat 2 m plotis, kas pusmetrį palei sienas išrikiuoti 10–12 cm skersmens statramsčiai, sienų skersiniai ir išilginiai tašai virš statramsčių, skersai suguldytos 13 cm skersmens lubų sijos, ant jų ir už statramsčių sukloti pusrąščiai, atstoję lubas ir sienas. Bunkeris Mėnaičiuose buvo įrengtas labai panašiai, tik vietoj pusrąščių naudotos lentos. Slėptuvės brėžinyje pavaizduota ir ventilacijos anga, tualetų vieta, drabužinės spintos ir suolai (Lengvosios 1938, p.32, brėž. 5). Virš lubų rekomenduojama įrengti ne plonesnę kaip 80 cm gerai suplūktos žemės sluoksnį. Pokariu ši rekomendacija taip pat pravertė, bet saugojo toli gražu ne nuo iš dangaus krįstančių bombų, o nuo MGB kariškių, smaigais ieškojusių bunkerių. Labai svarbūs priemonėje pateikiami apskaičiavimai, kokio mažiausio tūrio vienam žmogui

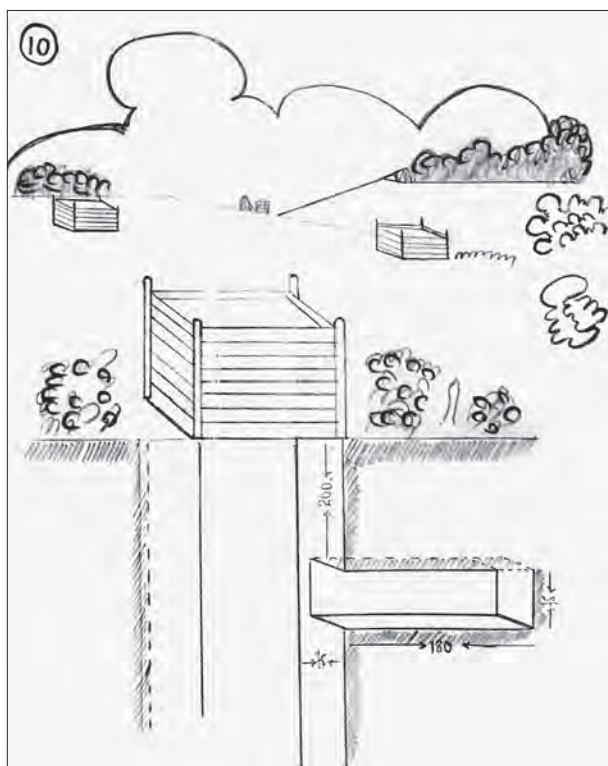
turi būti slėptuvė neturint galimybės jos vėdinti. Įdomu tai, kad, pagal pateiktus brėžinius, slėptuvė keturiems asmenims turėtų būti maždaug 2x3 m dydžio (Lengvosios 1938, p.32, brėž. 6). Būtent tokių matmenų bunkeris tyrinėtas Mėnaičiuose, panašios ir kitų žinomų bunkerių proporcijos bei dydžiai. Metodinėje priemonėje nurodoma, kaip elgtis slėptuvėje esant deguonies stygiui, pateikiamos netgi matematinės formulės, skirtos apskaičiuoti, kiek laiko tam tikro tūrio nevėdinamoje slėptuvėje gali išbūti konkretus žmonių skaičius. Detalizuojama, kaip įrengti išvietę arba pastatomą sandariai uždaromą kibirą – į jį rekomenduojama įpilti durpių, juodžemio ar pelenų (Lengvosios 1938, p.12). Visos šios žinios buvo reikalingos ir naudingos, tačiau nėra tikslių duomenų, kiek kadrinių kariškių prisidėjo prie realios ginkluotos kovos.

1944 m. gruodžio 28 d. netoli Kauno, ties Raudondvario tiltu, žuvo LLA vadas Kazys Veverskis-Senis, vežęs į Kauną LLA dokumentus. Į čekistų rankas pateko LLA dokumentai, tarp jų Vyriausiojo Vanagų štabo 1944 m. gruodžio 10 d. išleistas slaptas operatyvinis įsakymas Nr. 4, kuriame, be kitų partizaninės kovos nuostatų, buvo specialus skyrius „Saugumas ir slaptumas“. Įsakymo priede Nr. 4/B pateiktas slėptuvių įrengimo taisyklių aprašymas. Skyriaus „Saugumas ir slaptumas“ pirmi du punktai skirti slėptuvėms: „1. Ne tik vadams ir štabų darbuotojams, bet ir eiliniams Vanagams įsakyta rengti slėptuves, kuriose galėtų pasislėpti patys, slėpti ginklus ir kitus karinius reikmenis. 2. Skatinti patikimus asmenis patikimose vietose rengti slėptuves ir duoti atitinkamus nurodymus“ (Kuodytė 1995, p.23). Įsakymo priede pažymima, kad „[...]kiekvienas partizanas, agentūrinis žvalgas ir radistas TURI MOKĖTI pasirinkti tokias vietas ir įrengti slėptuves“. Taip pat pateikiama 20 galimų slėptuvių įrengimo variantų: 17 jų trumpalaikės, skirtos vienam asmeniui – žvalgui ar radistui pasislėpti vykdant konkrečią operatyvinę užduotį; 2 daiktams slėpti – užkasant po žeme arba įkeliant į medį; viena slėptuvė, Nr. 6, pavadinta „Požeminiu apkasu“, tinkama ilgesnį laiką slapstytis keliems asmenims. Šis slėptuvės tipas yra artimiausias

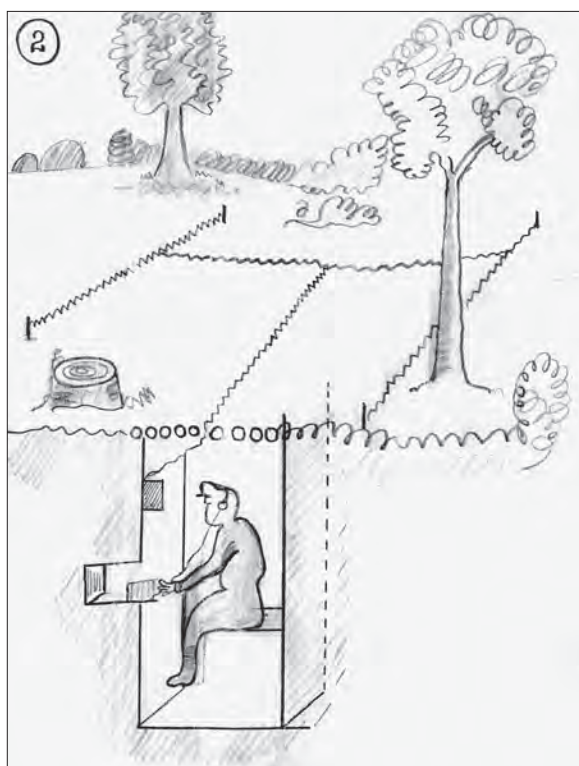
3 pav. Slėptuvės, įrengtos po žeme, – bunkerio brėžinys iš LLA 1944 m. dokumentų (LYA, F. K-41, a. 1, b. 158, l. 176)

mūsų nagrinėjamiems bunkeriams. Slėptuvės įrengimo instrukcijos gana lakoniškos: „1. Tinka slėptis keliems partizanams ir radijo grandžiai, sandėliui. Naudojama kuomet tenka gyventi ilgesnį laiką miške. Reikia rūpestingai parinkti vietą miško masyve (sausą). 2. Du žmonės, dirbdami tik nakties metu, padarys per savaitę ir keturias dienas, dirbant visą parą su reikiamu poilsiu. 3. Reikia išimti iki 12–15 kub. m žemės. 4. Maskavimas: kaip apylinkės fonas (atskiri nedideli medeliai, krūmai, kupstai, velėna – žolė, smėlis ir t.t.). 5. Išmieros: kaip plane ar kaip norima, tik ne per didelės. 6. Įrankiai – kastuvėliai, peiliai ir palapinės“. Slėptuvės įrengimo instrukcijoje nedetalizuojamos jokios medinės ar kitokios konstrukcijos, be

4 pav. Slėptuvės, įrengtos šulinyje, brėžinys iš LLA 1944 m. dokumentų (LYA, F. K-41, a. 1, b. 158, l. 177)

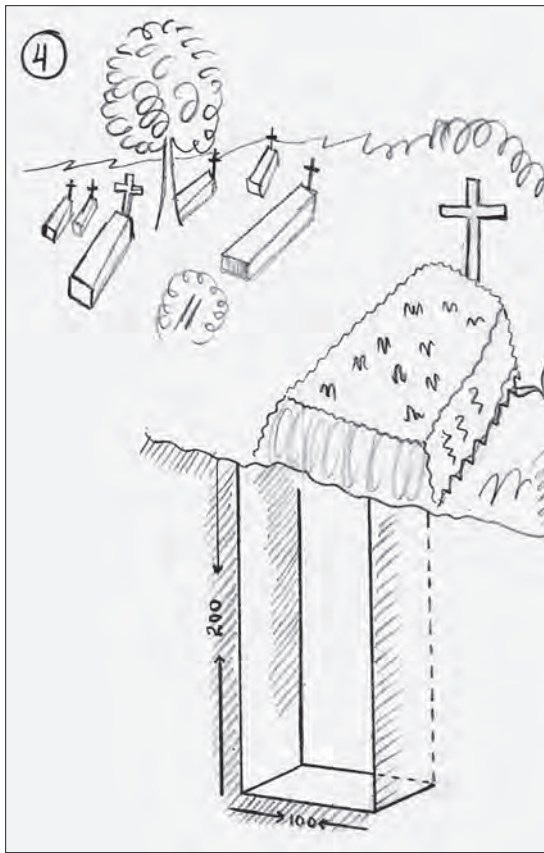
kurių tokio pobūdžio slėptuvės įrengti neįmanoma, pateiktas brėžinys (3 pav.) sunkiai suprantamas. Jokie konstrukcijų elementai nedetalizuojami ir vienviečių slėptuvių įrengimo instrukcijose. Įsakymo priede pateikiami slėptuvių piešiniai, bet jie yra labai primityvūs ir lakoniški. Visų jų įrengimo principas panašus – kasama 180 cm gylio ir 60x60–80x80 cm skersmens duobė, skirta vienam asmeniui. Išskirtinis variantas, vėliau naudotas partizanų, – slėptuvė Nr. 10 „Šulinyš“, įrengiama neveikiančiame arba veikiančiame šulinyje (4 pav.). Tenka pažymėti, kad daugelis vietų, rekomenduojamų slėptuvėms įrengti, vis dėlto naudotos vėlesniais metais kasant bunkerius: miško pakraštyje (5 pav.), po malkų krūva, fiktyvus kapas (6 pav.), po šieno kūgiu, po daržine, upių šlaituose. Partizaninio karo metu, matyt, didesnę reikšmę turėjo ne konkrečių slėptuvių tipų aprašai, bet dokumentuose pateikiamos bendros jų įrengimo ir naudojimo taisyklės, kaip antai: „Slėptuvėje

5 pav. Slėptuvės, įrengtos miško pakraštyje, brėžinys iš LLA 1944 m. dokumentų (LYA, F. K-41, a. 1, b. 158, l. 175)

esant giežtai prižiūrėti, kad ji visuomet būtų natūraliai maskuota, nemėtyti žemės, neminti žolės, nekirsti ir nelaužyti šakų slėptuvės apylinkėje. Nemindžioti į slėptuvę takų, bet kiekvieną kartą prie slėptuvės priėiti iš kitos pusės ir pasirūpinti užmaskuoti – panaiškinti pėdsakus“; „Sėkti ženklus – ar nebuvo svetimas prie slėptuvės“; „natūralių reikalų neatlikinėti slėptuvės rajone“; „VISKĄ MATYTI PAČIAM IR NEBŪTI MATOMAM“ ir daugelis kitų. Tai, kad labiau standartizuotų bunkerių ar slėptuvių tipų paieška apskritai yra netikslinga, galime suprasti iš įsakymo priedo įvadinio sakinio: „Siūlomos slėptuvių rūšys nėra standartinės. Partizanas ar žvalgas gali (ir privalo), atsižvelgiant į vietovės aplinkybes ir bendrą padėtį jas tobulinti, gerinti ir „primityvinti“, rasti kitus įrengimo būdus, tobulinti maskuotę, plačiai vartojant iniciatyvą ir karo gudrybę“ (Kuodytė 1995, p.27).

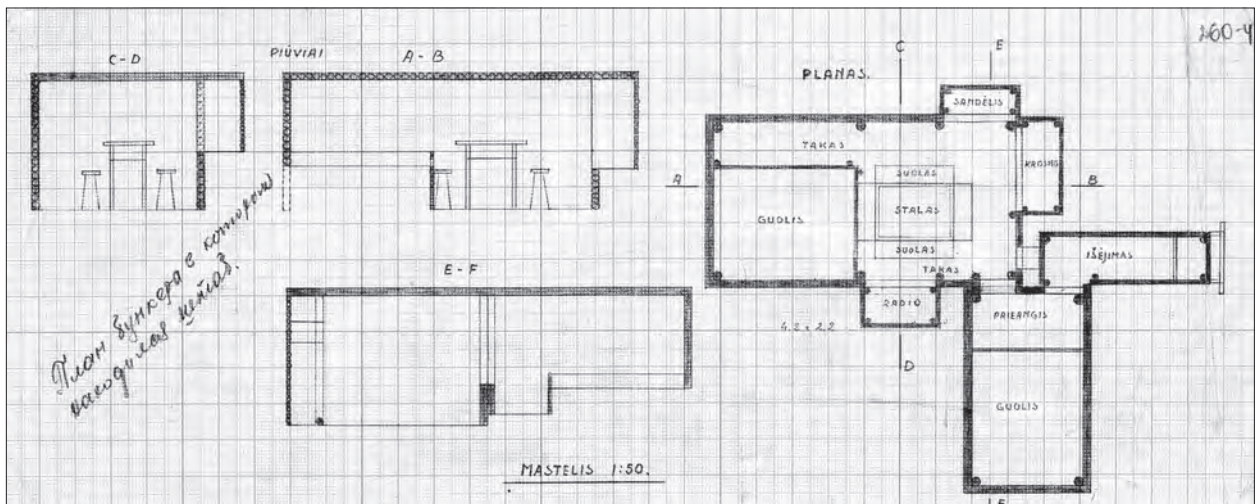
Jokių kitų direktyvinių dokumentų, mokymo priemonių ar instrukcijų, kaip įrengti bunkerius ir

6 pav. Slėptuvės, įrengtos kape, brėžinys iš LLA 1944 m. dokumentų (LYA, F. K-41, a. 1, b. 158, l. 175)

slėptuves, partizanai, matyt, neturėjo. Akivaizdu, kad kiekvienas bunkeris ar slėptuvė yra daugiau ar mažiau individualus objektas, kurio pobūdį ir detales lėmė jį įrengusio asmens arba asmenų turėtos žinios bei asmeniniai gebėjimai, partizaninio karo metu įgyta kovos patirtis, vietovės geografinė padėtis, gamtinės sąlygos, įrengimą sąlygojusios aplinkybės ir planuojama slaptavietės funkcinė paskirtis. Tik retais atvejais prieškarui įgytos aukštojo išsilavinimo žinios buvo pritaikytos partizaninėje kovoje. Pvz., Jurgis Guzas, 1933 m. baigęs Kėdainių aukštesniąją geodezijos ir kultūrtechnikos (dabartiniais terminais – žemėtvarkos) mokyklą, įgytas žinias pritaikė prasidėjus partizaniniam karui – projektavo bunkerius. 1944 m. 2-ojoje pusėje J. Guzas jau buvo Svėdasų vls. (Rokiškio apskr.) pirmosios partizanų organizacijos „Nepriklausoma Lietuva“ štabo viršininkas, bet labai greitai (1944 m. gruodžio 24 d.) buvo suimtas Svėdasų vls., netoli Galvydžių kaimo, pagal jo paties gana profesionaliai atliktą brėžinį (7 pav.) įrengtame bunkeryje (LYA, F. K-1, a. 58, l. 260–4).

Įvardijant bunkerių ir slaptaviečių tipus griežta tipologija apsibrėžti negalime. Iš esmės reikia kalbėti apie įvairius atvirai kovai pritaikytus pirmajame

7 pav. Partizano J. Guzo braižytas bunkerio (Svėdasų vls., netoli Galvydžių k.), kuriame jis pats slapstėsi ir 1944 m. gruodžio 24 d. buvo suimtas, brėžinys (LYA, F. K-1, at. 58, l. 260-4)

8 pav. Laikinos miško stovyklos piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-9)

partizaninio karo etape naudotus gynybinius įrenginius ir vėliau įkurtas slėptuves sodybų statiniuose arba bunkeriuose po žeme. Gamtos prieglobstyje įrengtuose bunkeriuose, skirtingai negu slėptuvėse, įrengtose sodybose, grupei asmenų tekdavo išgyventi ilgesnį laiką savarankiškai. Tiesa, juos pagal galimybes aptarnaudavo ryšininkai rėmėjai. Siekiant išvengti terminologinės painiavos, šiame straipsnyje slaptaviečių skirstymą į bunkerius ir slėptuves lėmė esminis jų įrengimo bruožas – po žeme buvo kasami bunkeriai, statiniuose įrengiamos slėptuvės. Bunkeriai nuo slėptuvių skiriasi ir dėl jų dydžio nulemtu funkcionalumu. Bunkeryje buvo įmanoma ne tik slėptis keliems asmenims, bet ir vykdyti tam tikrą veiklą – rengti pagrindinę spaudą, partizanų susieji-mus, pasitarimus ir t.t. Taigi bunkeryje buvo galima daugiau ar mažiau savarankiškai gyventi, maitintis, laikytis higienos, o slėptuvėje – tik tūnoti. Žinoma, šis labiau darbinio pobūdžio skirstymas nėra universalus, jis neaprepia laikino pobūdžio antžeminių slaptaviečių gamtos prieglobstyje – medžiuose, po sniegu, vandenyje, pelkynų salose ir kt. Visą partizaninę kovą iliustruoja terminas „pogrindis“, tačiau ar galime slaptavietes, įrengtas žemėje tiesiog po pastatų grindimis, priskirti bunkerių kategorijai, šiuo

atveju taip pat lieka neaišku. Taigi manome, kad tyrimo objektų – bunkerių ir slėptuvių universalios tipologijos ir terminologijos problema tik dar labiau atskleidžia partizanų naudotų slėptuvių įvairovę bei jų įrengimo išmonę.

Pirmajame partizaninių kovų etape naudotos vasarinės miško stovyklos (8 pav.), žiemą partizanai dažniausiai glausdavosi pas gyventojus. Vieną tokių stovyklų Dainavos apygardoje atsiminimuose vaizdžiai apibūdina J. Lukša-Daumantas: „Palapinės buvo pastatytos visai paprastai, panašiai kaip piemenys statosi iš šakų pašiūres nuo lietaus ar nuo žvarbaus rudens vėjo apsiginti. Keturkampame plane buvo į žemę sukalti stiprūs kuolai, viršuje ir apačioje sujungti kartimis. Priekiniai kuolai buvo pusmetriu ilgesni už užpakalinius. Jų sujungimas darė stogo nuolydį. Žemasis palapinės šonas, abu galai ir viršus buvo pridengti eglėšakėmis. Viduje ant žemės taip pat buvo paklotas storas sluoksniš gerai išdžiovintų smulkesnių eglėlių skuju, kurios saugojo nuo šalčio iš žemės ir tiko „ištaigingam“ guoliui. Prieš aukštąjį palapinės šoną – angą – stovėjo sukrautos ažuolinių malkų rietuvės. Jos slėpė atvirą palapinių angą ir kartu buvo naudojamos kuru“ (Daumantas 1990, p.154).

Kęstučio apygardos Žebenkšties rinktinės stovykla buvo įrengta pagal aukščiausius to meto karybos meno reikalavimus. Ji buvo ant kalno, dviejų lygmenų. Žemutiniame buvo 14 gynybinių bunkerių, aukštutiniame – 13. Bunkerius supo apkasai, juose buvo išdėstyta 11 kulkosvaidžių lizdų, saugančių prieigas prie stovyklos. 1946 m. vasarą Šiluvos vls., Sandraviškių miške, aptikta apleista partizanų stovykla. Tai buvo pelkėtame tankiame krūmyne su-ręsta trobelė be langų ir durų, bet turėjusi šaudymo angas ir įėjimą per specialią landą. Viduje – dviaukščiai gultai dvidešimčiai asmenų. Kadangi pelkėje neįmanoma kasti apkasų, aplink trobelę buvo supiltas gynybinis pylimas (Gaškaitė ir kt. 1996, p.86). Kaip

9 pav. Partizanai laikinoje miško stovykloje, už jų matyti iš karčių ir eglišakių įrengta stoginė (GAM, GEK10924, PF1131)

matome, pirmaisiais ginkluoto pasipriešinimo kovų metais, maždaug iki 1946 m. vidurio, didelės partizanų grupės steigė gynybai skirtas ir palyginti menkai užmaskuotas stovyklavietes (9 pav.), bet primityvūs bunkerio prototipai įrenginėti ir tada. „Dar 1946 metais dažniausiai buvo kasami „kiauliniai“ bunkeriai, kuriuose galima tik sėdėti, o pro angą reikia tiesiog šliaužte šliaužti. Tada apie jokių patogumų nebuvo galvojama ir buvo tenkinamasi tik landynėmis-slėptuvėmis, kuriose buvo tik miegama“, – savo dienoraštyje teigia L. Baliukevičius-Dzūkas (Kašėta 2006, p.152). Beje, pastarosios slėptuvės labai primena minėtuose LLA dokumentuose pateikiamus nedidelių trumpalaikių slaptaviečių aprašus.

Supratę, kad atvira ginkluota kova yra pražūtinga, partizanai pradėjo veikti mažais būriais, itin daug dėmesio skirdami konspiracijai. Šio kovos etapo bunkeriai ir slėptuvės buvo pritaikyti slėptis ir neturėjo jokių arba tik labai menkų gynybos galimybių. Štai kaip šį bunkerio raidos etapą atsiminimuose aprašo L. Baliukevičius-Dzūkas: „Prisimenu,

kaip Žaibas man pasakodavo apie pirmąsias savo partizanavimo dienas. Jie tada buvę padėties viešpaciai. Stribas – ne karys. Stribus gaudydavę kaip peles. Bet netrukus pasibaigė ir tas romantiškasis laikotarpis. Į kaimus suplaukė šimtai MVD-istų. Ofenzyva sekė ofenzyvą. Varčos kautynės įrodė, jog bastytis dideliais būriais neįmanoma. Teko skirstytis į mažesnes grupes. Laikas bėgo, kautynės, pasalos, priešas vis didino ir didino spaudimą, verbavo šnipus. Ir kiekvienais metais retėjo partizanų gretos, nes naujokai nespėdavo jų papildyti. Partizanai pradėjo vaikščioti dar mažesnėmis grupelėmis. Atsirado bunkeriai... Štai taip „evoliucionavo“ partizaninė kova“ (Kašėta 2006, p.121).

1946–1953 m. – ilgas aštuonerių metų laikotarpis, ir partizanai įgaudavo vis daugiau patirties, slaptavietes įrengdavo vis išradingiau, bet ir represinės struktūros tobulino slaptaviečių paieškų metodus. Šią situaciją vaizdžiai nupasakojo Povilas Bagdonas-Atlantas, Žemaičių apygardos partizanas, paskutinis Šatrijos rinktinės vadas: „Teko įvairiose aplinkybėse daryti bunkerius, slėptuves, kaip sakydavom. Jų esu daug pridaręs. Po to jau man sakydavo, tu esi bunkerio meistras. Iš pradžių labai primityvius darydavom, labai. Jie (stribai) iš pradžių ieškodavo durnai, o mes statydavom durnai. O paskutiniu metu jų technika išsivystė, kad jie mums pradėjo surast tokiose, tokiose vietose. Mums jau reikėdavo keist taktiką, nu mes ir keitėm“. 1.45 val. trunkančiame P. Bagdono-Atlanto pasakojime daug laiko skirta bunkerio įrengimo tematikai, detalai nušviečiamos bunkerio, į kurį galima buvo patekti pro pirtį, detalės. Jame partizanai naudojosi į sodybą tiekiamą elektra, pasišviesdami lempa spausdindavo atsišaukimus, susitikdavo su apygardos vadu, bet bene ryškiausiai P. Bagdonas-Atlantas nupasakoja, kokias kančias bunkeriuose partizanai patirdavo dėl deguonies stygiaus: „Tauptydavom orą, nieko nedegindavom. Yra keletą kartų buvę, kad mums pavojaus nenuima, o mums svorio jau nėra. Tai būna krintu ant smėlio ir burną į tą smėlį, kiek gali įspausti ir pradedi kvėpuot. Yra labai sunku. Bet nejudėk ir taupyk visas jėgas. O kada nuima tą režimą, atidaro ventiliacijas, greit į viršų irgi

neik, iš po lengvo atsigauk. Bet jei greit išeisi, iškart krisi ant žemės. Yra tai buvę. Atidarė, galit išeit, tai vienas išlipo, krito, kitas išlipo, krito, o trečias iš lėto kėlėsi ir jam nieko. Tokie požymiai yra. Nu, bet čia neduok Dieve tokių pergyvenimų“ (LGGRTC, MD, GAP, P. Bagdono prisiminimai, filmavo D. Žygelis 2001 m. sausio 25 d. Telšiuose).

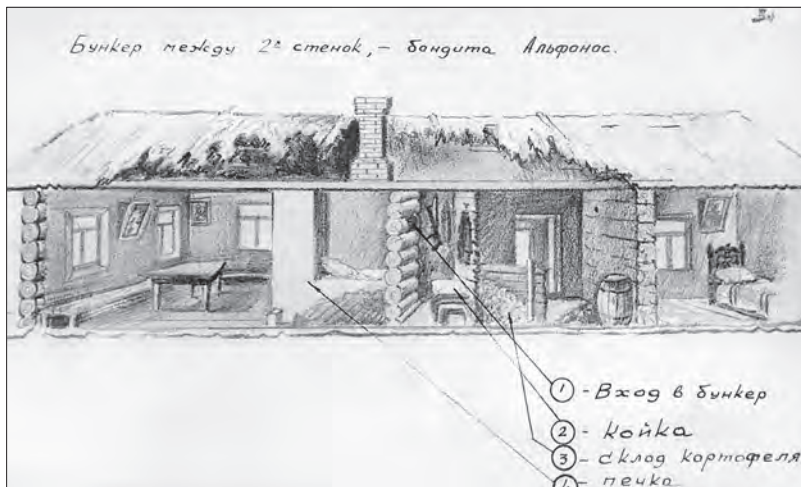
Bunkerių tipų analizėje svarbu ne tik chronologija. Bunkerių įrengimo vietą ir pobūdį didžia dalimi lėmė vietovėje dominuojantis kraštovaizdis, dirvožemio tipas, gruntinio vandens lygis. Tam tikri regioniniai skirtumai ženklūs ir dėl kitų priežasčių, pvz., vyraujančių gyventojų nuostatų. Dalyje Vilnius krašto dėl vyraujančios nelietuviškos gyventojų sudėties partizaninis pasipriešinimas apskritai nevyko. Žemaitijoje, anot L. Baliukevičiaus-Dzūko, „...Vanagas daug pasakojo apie žemaičius partizanus. Žemaičiai bunkerių beveik nežino ir vaikščioja būriais. Žmonės labai geri. Dienavojant keli kaimai žino dienavojimo vietą, ir, pasirodžius kur rusams, žmonės iš įvairių kampų bėga partizanams pranešti. Tai mat kokie žemaičiai. Bravo vyrai, jeigu iš tikrųjų taip yra!“ (Kašėta 2006, p.125). Didelę reikšmę taip pat turėjo didesnių miško masyvų buvimas arba nebuvimas ir vietovėje vyraujantis gruntas. Skirtumas tarp Dzūkijos ir Suvalkijos vėl labai vaizdžiai ir su subtiliu humoru prisiminimuose atskleidžia L. Baliukevičius-Dzūkas: „...„Šilų“ partizanai greit iškasa bunkerius. Žemės ten lengvos, smėlynai, ir kasant nuolat griūva sienos. „Grumstų“ partizanai visada pavydi šiliečiams lengvos, „geros“ žemės. Tačiau ir šiliečiai ne mažiau pavydi „grumciniam“: mat šie gyvena turtingesniuose kraštuose, na, ir dėl to dažniau mėsos, pieno ir sviesto gali pavalgyti. Iš kitos pusės, šiliečiai dažnai su tam tikru pasibaisėjimu pagalvoja apie „grumcinių“ lygumas. Miškas šiliečiams – ir tėvas, ir motina. Jis juos saugo, slepia ir kitokių pato-

10 pav. Prie upelio įrengto bunkerio piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-14)

gumų teikia. Todėl šiliečiai savo šilų nemainytų net į turtingąją Suvalkiją. Geriau mažiau valgyti, kad tik savuose miškuose likti galėtum, – toks jų obalsis“ (Kašėta 2006, p.163). Smėlingame grunte buvo fiziškai lengviau ne tik iškasti bunkerį. Iškastą birų smėlį galima paslėpti išbarstant jį platesnėje teritorijoje, o skubiai paslėpti kokius 9 kubinius metrus molio būdavo kur kas sudėtingesnis uždavinys. Šiuo atveju paranku būdavo kasti bunkerį prie upelio (10 pav.), kadangi iškastą gruntą galima buvo mesti tiesiog į srovę. Ne mažiau rūpesčių partizanams keldavo ir aukštas gruntinis vanduo: „...bet ne visur partizanai gali išsikasti gilius bunkerius. Apie Simną ir daugelyje Tauro apygardos vietų greitai pasiekiamas vanduo. Tokioj Balbieršgirėj, atrodo, neįmanoma padoresnį bunkerį įsirengti...“ (Kašėta 2006, p.153). Ši problema buvo itin opi ir Vidurio Lietuvos žemumos apygardose (Vyčio, Prisikėlimo). Beje, tyrinėti Prisikėlimo apygardos Balandiškio bei Mėnaičių kaimuose buvę bunkeriai taip pat buvo apsemiami gruntinio vandens.

Slaptaviečių įrengimo vietą sąlygojo daug aplinkybių, svarbiausios jų – metų laikas ir konspiracijos galimybės. Taip pat svarbu buvo turėti galimybę

11 pav. Slėptuvės, įrengtos sodybos gyvenamajame pastate tarp sienų, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-32)

12 pav. Sodybos teritorijoje po statiniu įrengto bunkerio piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-59)

palaikyti ryšį su kitais partizanais ir rėmėjais – apsirūpinti maistu, keistis informacija, platinti spaudą. Gamtos prieglobstyje žiemą itin sunku maskuoti pėdsakus, nepastebėtam prišildyti būstą, žymiai sunkiau apsirūpinti maisto atsargomis. „Yra padarytas vienas bunkeris, bet apie jo patogumą reikėtų dar pagalvoti. Devyni žmonės negalime kartu gyventi, o ypačiai žiemos metu. Vienas dalykas, daugybė pėdsakų, o, be to, sunkus maisto pristatymas“ (Kašėta 2006, p.51). Taigi žiemą ne visada, bet kur kas dažniau naudotos slaptavietės, įrengtos sodybų statiniuose

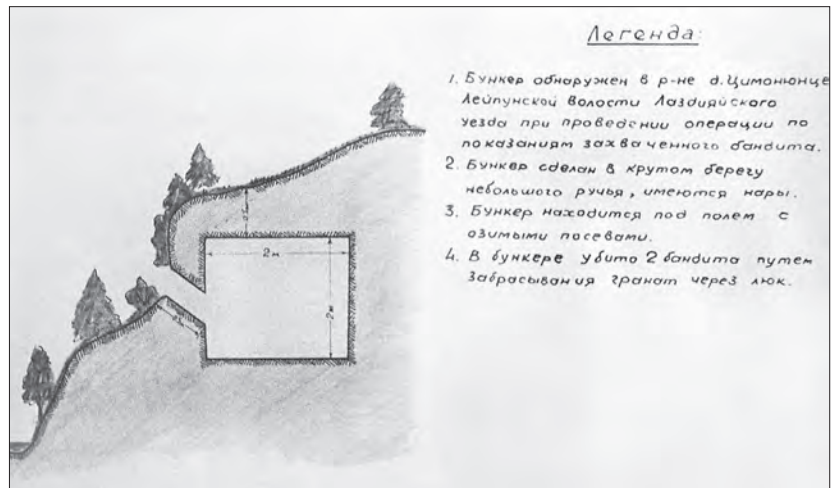
(11 pav.), arba bunkeriai, iškasti jų teritorijoje – dažniausiai po pastatais (12 pav.). Sodybose įrengtos slaptavietės, be abejo, keldavo didelį pavojų partizanų rėmėjams – jų šeiminiškams, todėl šiltuoju metų laiku jos naudotos retai.

Bunkerių ir slėptuvių pagrindinė funkcinė paskirtis buvo išgyventi nepastebėtiems. Bet kokios, net nedidelės konspiracijos klaidos galėjo baigtis partizanų žūtimi, todėl jų įrengimo vietos ir būdai buvo parenkami itin kruopščiai. Priešas turėjo nepastebėti ne tik pačios slaptavietės, bet ir menkiausių jos naudojimo pėdsakų. „Sustojam ties Kregždės bunkeriu. Puikus maskavimasis: visur lygu, „auga“ nedidelės eglutės. Tik išdavimo pagalba galima rasti tokį bunkerį. [...] Bunkeris didesnis kaip mūsų. Įrengtas panašiai, nes per angą eina kelelis“ (Kašėta 2006, p.104). Į slaptaviečių paieškas represinės struktūros dėjo milžiniškas pastangas. Būdavo pasitelkiami įvairiausi metodai: mokyti šunys, žemę sribai badydavo geležiniais smaigais, specialia aparatūra klausėsi požeminių garsų, žiemos metu ieškodavo atitirpusio sniego

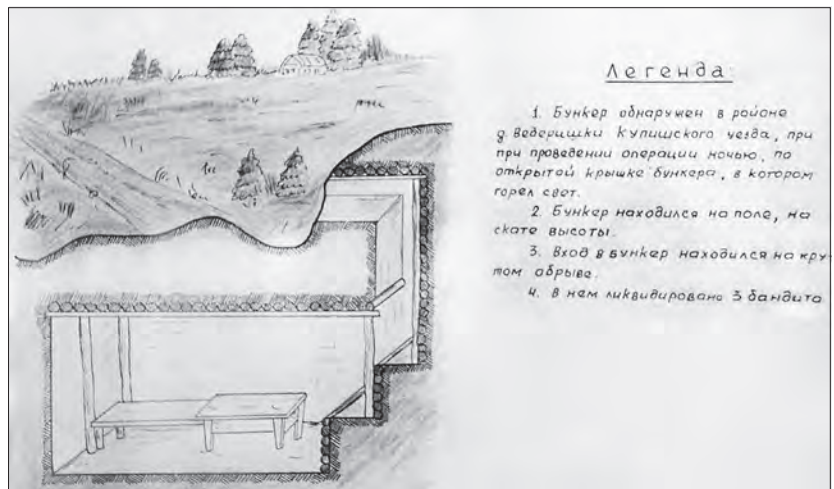
ties bunkerių ventiliacijos angomis. „Al. mums pasakoja apie Ž. ir R. kaimuose vykusias kratas. Mongolai su laužtuvais ir kirkomis išardė visų ūkininkų kiemus, išvertė iš klojimų šiaudus ir sieną, subadė grendymus, išvartė pamatus. Sako, MVD-istai turėję specialius aparatus, kuriuos padėdavę ant žemės ir prikišę ausis kažko klausydavėsi. [...] Iš tikrųjų ir ko tie rusai prieš mus nepanaudoja: ir tūkstančius kareivių, ir tanketes, ir šarvuotas mašinas, ir šunis, o dabar, žiūrėk, ir tuos aparatus. Paskutiniu metu jie daro nepaprastas kratas, ieškodami bunkerių, pvz., vienoje apylinkėje

apibadė ir išvertė visus didesnius akmenis laukuose“ (Kašėta 2006, p.105). Bunkerių vietas bandyta surasti ir iš specialių punktų stebint partizanų ar jų ryšininkų judėjimą vietovėje. Vis dėlto daugiausia bunkerių ir slėptuvių buvo „išaiškinta“ po išdavysčių. „Šiandien jau mažai liko tokių bunkerių įrengimo būdų, kurių nežinotų MVD. Tai vis išdavikų ir provokatorių darbai. Tačiau kad ir kiek žino MVD bunkerių rengimo būdų, vis tik labai retais atsitikimais kratų metu bunkerius randa, jei išdavikas ar provokatorius bei šnipas neišduoda ir neatveda rusų prie pat angos“ (Kašėta 2006, p.154).

Daugelį bunkerių ir slėptuvių įrengimo vietų bei maskavimo būdų galime iliustruoti KGB surinkta medžiaga – minėtu fotografijų albumu, kuriame yra 30-ies bunkerių, aštuonių slėptuvių ir vienos miško stovyklos piešinių bei brėžinių fotografijų. Iliustracijos atliktos neprofesionalaus dailininko, kai kurios labai lakoniškai, mastelių nėra, tik keturiais atvejais pateikiami bunkerių matmenys. Taigi ši medžiaga leidžia susidaryti tik bendrą vaizdą apie KGB žinotus bunkerių ir slėptuvių tipus, jų įrengimo vietas. Sprendžiant iš piešinių arba greta esančių anotacijų, 11 pavaizduotų bunkerių buvo įrengta miškingoje vietovėje, 2 iš jų – šlaituose prie upelių (10, 13 pav.). Vienas bunkeris įrengtas atviroje vietovėje, nuokalnėje, įėjimas – prie lauko keliuko (14 pav.), vienas dirbamame lauke, įėjimą maskavus galulaukėje buvusia akmenų krūva (15 pav.). Keturiais atvejais bunkeriai buvo įrengti maskavimui įvairiais būdais

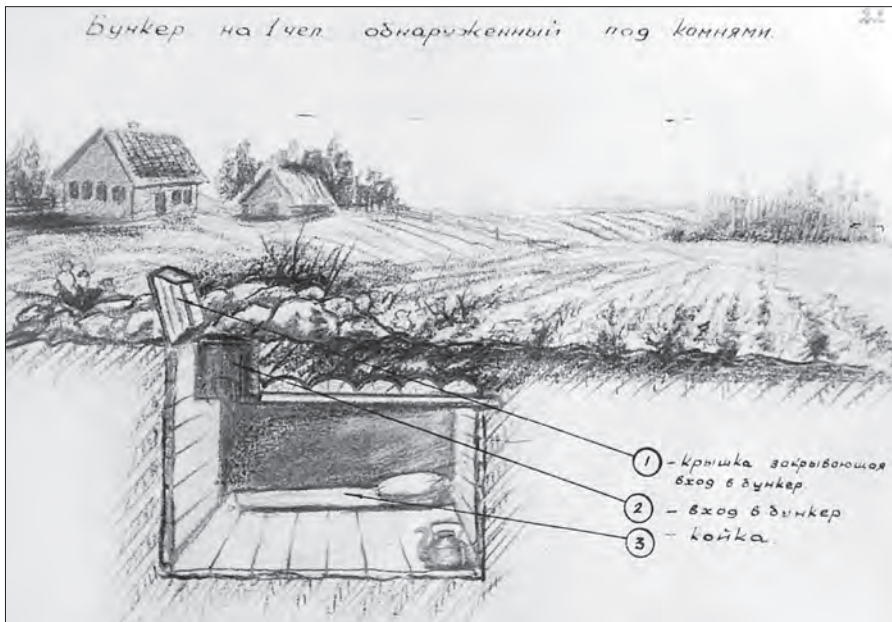

13 pav. Upelio šlaite įrengto bunkerio piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-42)

14 pav. Atviroje vietovėje įrengto bunkerio piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-39)

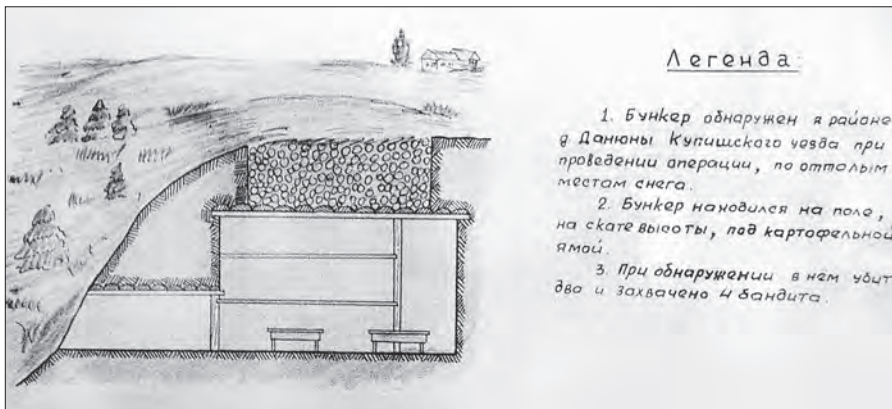
pritaikius netolimoje sodybų aplinkoje arba jų teritorijoje buvusius bulvių rūsius (16–19 pav.), trim atvejais buvo įrengti sodybų kiemuose, įėjimus dažniausiai įrengus takų vietose (20 pav.). Vienas šių bunkerių turėjo du išėjimus, vedusius į šuns būdą ir greta buvusį daržovių rūšį (21 pav.). Į tris bunkerius galima būdavo patekti tik pro veikiančius šulinius (22 pav.). 4 bunkeriai pavaizduoti po gyvenamaisiais pastatais (23 pav.), 3 – po ūkinės

15 pav. Galulaukėje po akmenų krūva įrengto bunkerio piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-15)

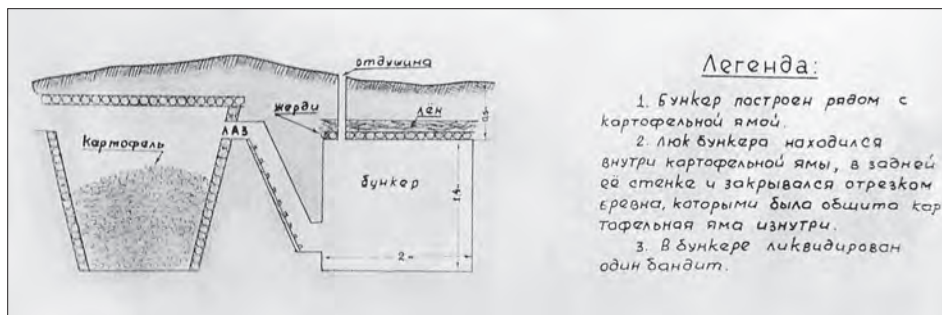

16 pav. Tarp dviejų bulvių rūšių įrengto bunkerio piešinys (įdomi įėjimo landa, užmaskuota stogo kraige) iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-17)

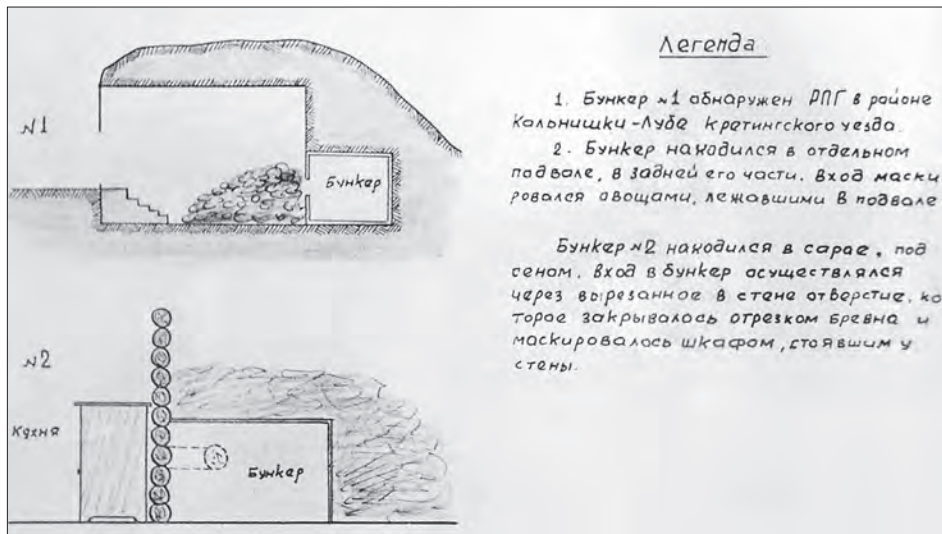

17 pav. Po bulvių rūšių įrengto bunkerio piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-44)

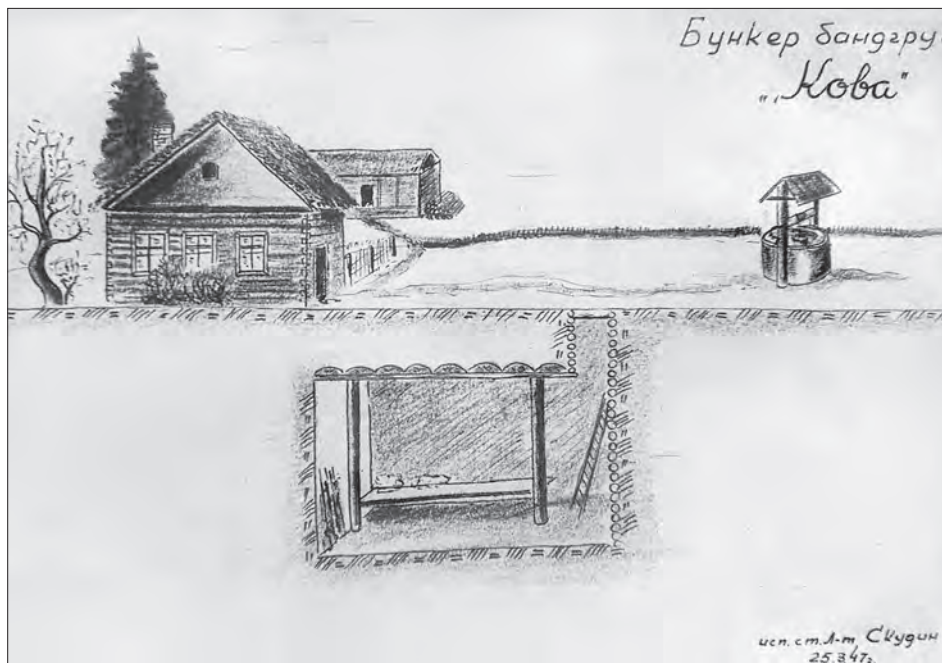
18 pav. Greta bulvių rūšio įrengto bunkerio piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-62)

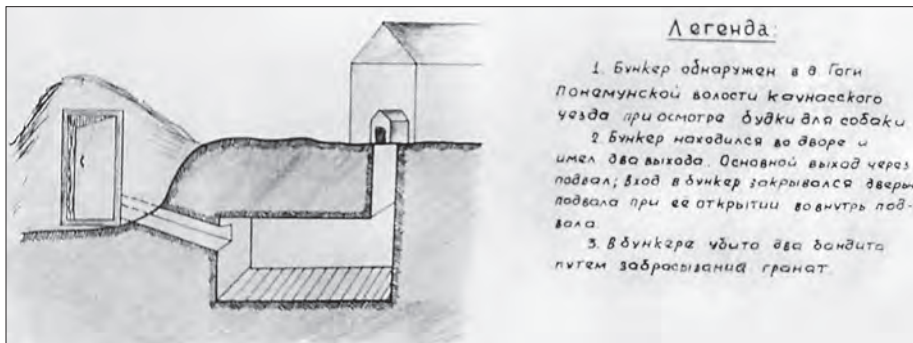

19 pav. Už bulvių rūšio įrengto bunkerio piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-63)

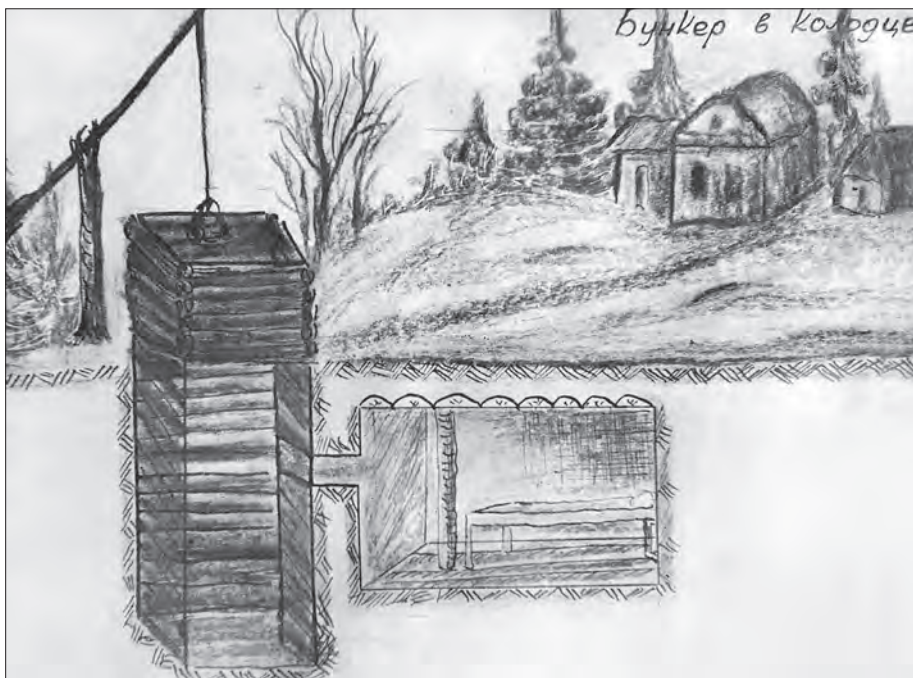

20 pav. Sodybos kieme įrengtas bunkeris. Įėjimą maskuoja takelis. Piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-20).

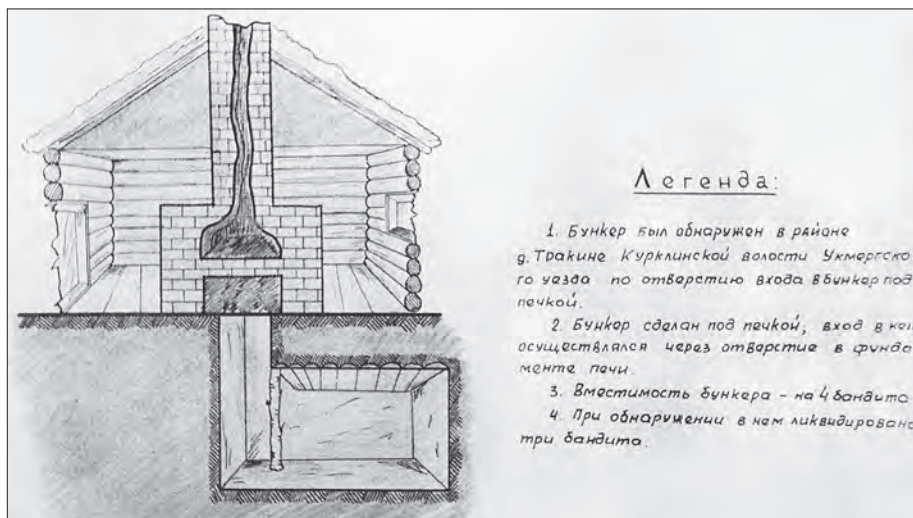

21 pav. Sodybos kieme įrengtas bunkeris, turėjęs du išėjimus, vedusius į šuns būdą ir greta buvusį daržovių rūšį. Piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-40).

22 pav. Bunkerio, į kurį galima patekti pro veikiančią šulinį, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-25)

23 pav. Po gyvenamoju namu įrengto bunkerio piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-41)

paskirties pastatais (24 pav.). Itin išradingai parinkta trijų bunkerių vieta greta šulinių. Dviejuose piešiniuose bunkeriai įrengti greta medinių rentininių šulinių. Vienas jų – vienvietis (22 pav.), kitame įrengti trys gultai ir ventiliacijos anga (25 pav.), trečias – greta, matyt, jau betoninės šulinio šachtos (26 pav.). Šio piešinio anotacijoje rašoma, kad bunkerį išdavė sulaužyta kibiro rankenėlė ir vidinėje šulinio sienelėje aprintas pelėsių sluoksniš. Taip pat rašoma, kad į bunkerį galima buvo patekti arba iš jo išlipti tik su sodybos šeimininko pagalba, kuris nuleisdavo arba pakeldavo kibirą.

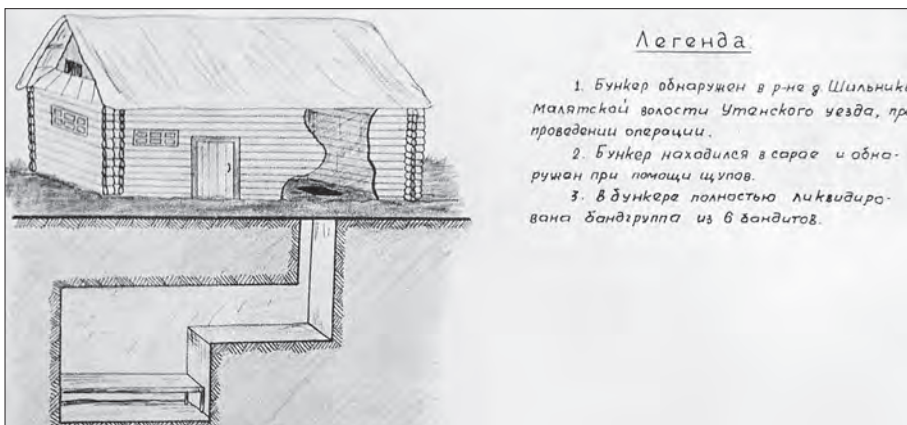
Iš albume pateikiamų pastatuose įrengtų slėptuvių dvi yra tarp sienų (11, 27 pav.), viena – po krosnimi (28 pav.), viena – iškart po grindimis (29 pav.), trys – pagalbinuose pastatuose sukrautame šiene (19, 30, 31 pav.). Žinoma, tai toli gražu ne visos vietos, kuriose partizanai sugebėdavo įsirengti slaptavietes. Platų jų spektrą ir kovotojų išmonę vaizdžiai atspindi šio straipsnio pradžioje pateikiamos partizano L. Baliukevičiaus-Dzūko mintys. Bunkeriai įrenginėti ir kapinėse, po sąšlavynu ar skiedrynu, malkinėse, avidėse, paukštidėse, raistuose įkastose statinėse ir daugelyje kitų vietų.

Kad užtikrintų bunkerių tinklo funkcionalumą, jų įrengimo vietas neretai nurodydavo aukštesnė vadovybė. „*Isikalbėjome ir paaiškėjo, kad šio gyvenusio partizano slapyvardis Komendantas buvo todėl, kad Ažuolis jam buvo pavadęs nurodyti partizanams, kuriose šilo vietose reikia įrengti slėptuves. Jam rūpėjo, kad šile besislapstantys partizanai nebūtų susigrūdę tuose pačiuose miško kvartaluose ir tiksliai žinotų savo veikimo ir judėjimo ribas*“ (Ramanauskas 1991, p.296).

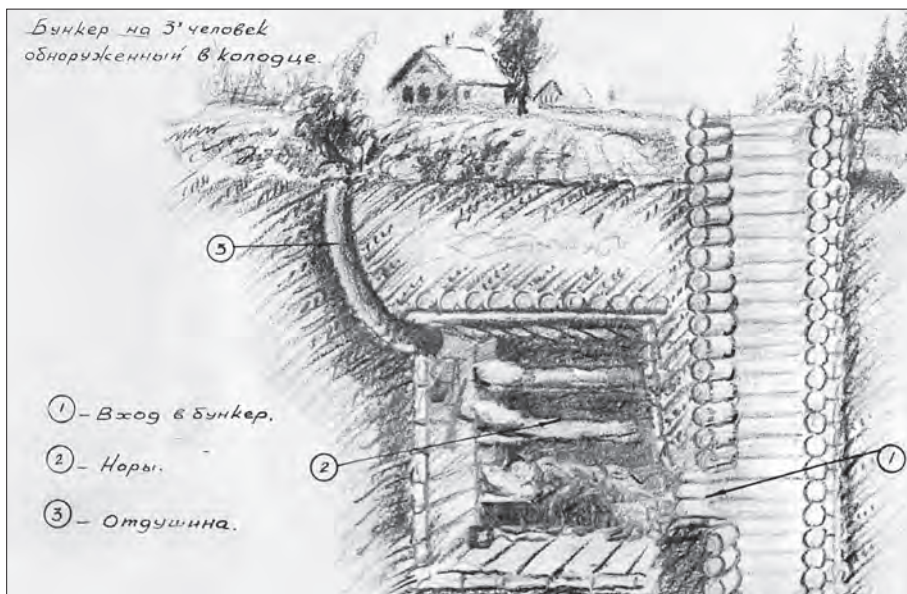
Ištisą straipsnį galima būtų parašyti apie bunkerių ir slėptuvių maskavimo būdus bei subtilybes. Slaptavietės negalėjo išduoti nė menkiausias detalės, kadangi tai galėjo pražudyti partizanus. Daug vietos bunkerių konspiracijai atsiminimuose skiria A. Ramanauskas-Vanagas: „*Be to, sunki gyvenimo praktika buvo įrodžiusi, kad gyvenamąją slėptuvę tegali žinoti tik tie, kurie nuolat ten gyvena*“ (Ramanauskas 1991, p.281). Dėl šios priežasties daugelio bunkerių vietų

nebesužinosime niekuomet. „*Partizanams dažnai aiškinau, kad ir geriausiai įrengta slėptuve ilgai nepasinaudosi. Per ilgesnį laiką net mažmožiai gali išduoti, priartinti katastrofą*“ (Ramanauskas 1991, p.312). Net ir į naujai įrengtą slėptuvę nebuvo skubama įsikelti, duodama jai „susigulėti“, bijantis, kad kas nors galėjo pastebėti įrengimo darbus (Ramanauskas 1991, p.354). Saugumo sumetimais kiekvienas bunkeris turėjo slaptą pavadinimą – Birutė, Romuva ir kt. Su partizanų rėmėjų ir ryšininkų pagalba veikė tam tikra išpėjimų pavojaus atveju sistema. „*Apie penkiolika metrų nuo slėptuvės, kiek aukštesnėje vietoje, taip pat degimų pakraštyje, augo aukštoka pušis. Palypėję į ją, aiškiai matydavome mūsų naujo globėjo trobesius. Todėl su globėju sutarėme taip: jei pamiškėje ar pas jį pasirodys rusai, bus numesta kartis, kuri šiaip būdavo pastatyta prie kluono stogo. Jei padėtis rami, kartis iš šios pušies buvo aiškiausiai matoma. [...] Kaip sutartuosius ženklus panaudoti pakabintus skudurus ar paklodes jau seniai atsisakėme, nes tokie triukai rusams buvo žinomi*“ (Ramanauskas 1991, p.313). Daug dėmesio buvo kreipiama net į smulkiausias detales – bunkerį supančią augmeniją, pvz., kaip vieną iš miške įrengto bunkerio maskavimo blogybių A. Ramanauskas-Vanagas įvardija tam tikros rūšies samaną. Dieną šios samanos išdžiūsta ir „*Praėjusio žmogaus pėdsakas išlieka ilgiausią laiką. Jei ta pačia vieta praeinama keletą kartų, lieka aiškiausias takas. Naktį šios baltosios samanos atsi-gauna. Jos tada tampa minkštutėlės kaip pūkas. Net ir užmintos koja, jos tuoj pat atsitiesia, ir nebelieka jokio ženklų*“ (Ramanauskas 1991, p.224). Kaip gerai buvo maskuojami bunkeriai, iliustruoja gana komiška situacija, nupasakota A. Ramanausko-Vanago atsiminimuose. Partizanams būnant slaptavietėje ant jos nieko neįtardamas pradėjo dirbti gerai mišką pažįstantis gretimo kaimo gyventojas. Jis nuo bunkerį dengiančio smėlio į krūvas sugrėbojo visą maskuotei skirtą storą spyglių sluoksnį ir ruošėsi jį vežti namo kraikui. Kad dirbuojasi ant bunkerio, ūkininkas suprato tik užkabines grėbliu dangtį. Įvykis daug baimės įvarė ir viduje besislėpusiems partizanams, ir iš baimės arklius palikusiam ūkininkui (Ramanauskas

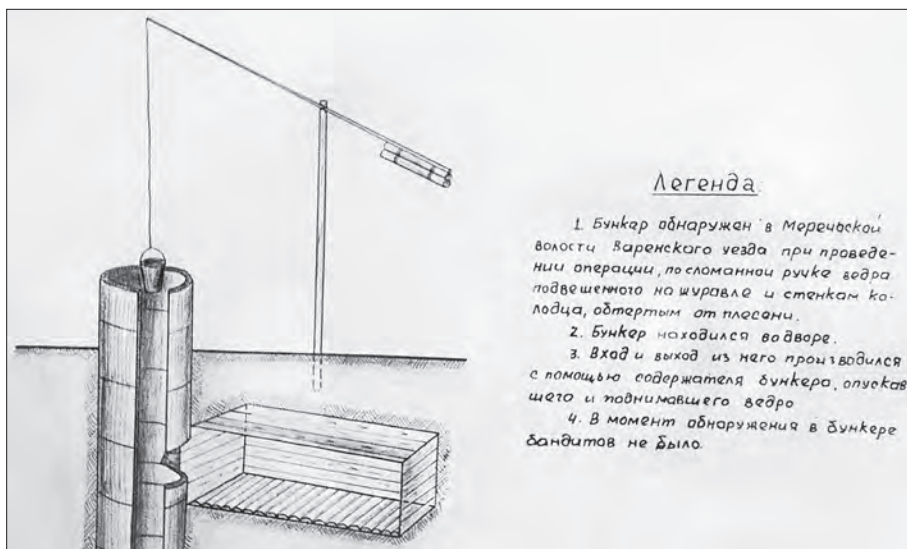
24 pav. Po ūkiu pastatu įrengto bunkerio piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-38)

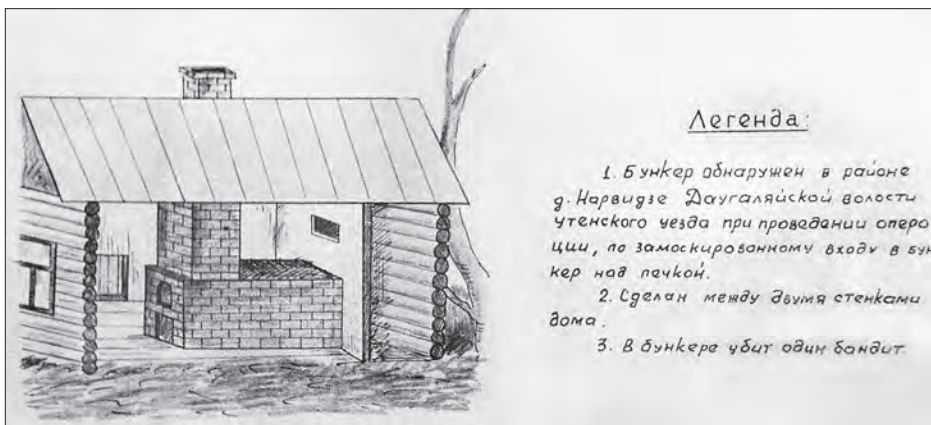

25 pav. Trivičio bunkerio su ventilacijos anga, į kurį patenkama per rentininį šulinį, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-28)

26 pav. Bunkerio, į kurį patenkama per betoninį šulinį, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-30)

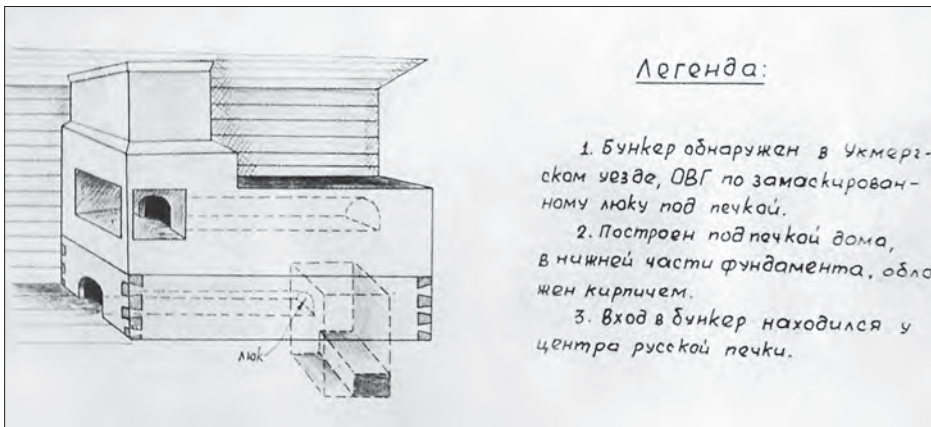

Легенда:

1. Бункер обнаружен в районе д. Нарвицзе Даугавяйской волости чтенского уезда при провадании операции, по замаскированному входу в бункер над печкой.
2. Сделан между двумя стенками дома.
3. В бункере убит один бандит.

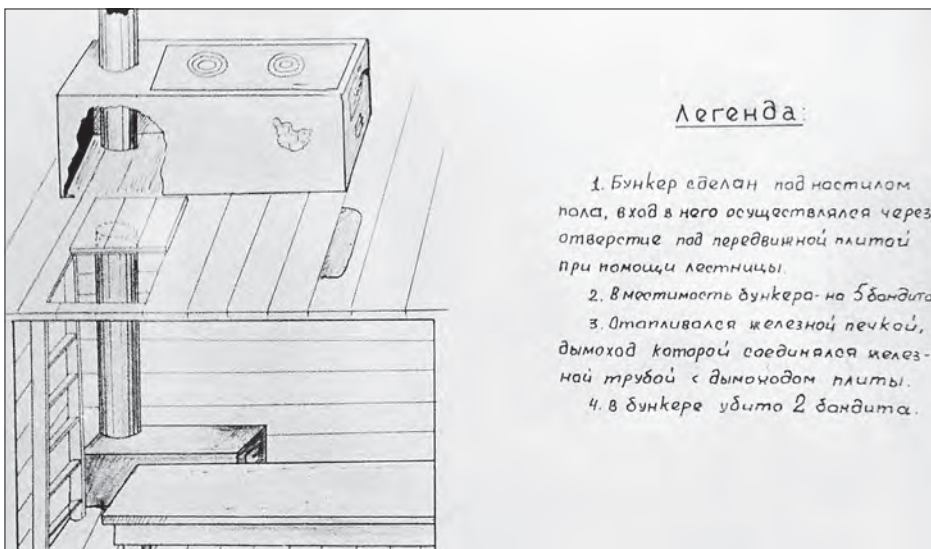
27 pav. Slėptuvės, įrengtos tarp dviejų pastato sienų, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-16)

Легенда:

1. Бункер обнаружен в Укмергском уезде, ОВГ по замаскированному люку под печкой.
2. Построен под печкой дома, в нижней части фундамента, облицован кирпичем.
3. Вход в бункер находился у центра русской печки.

28 pav. Slėptuvės, įrengtos po krosnimi, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-26)

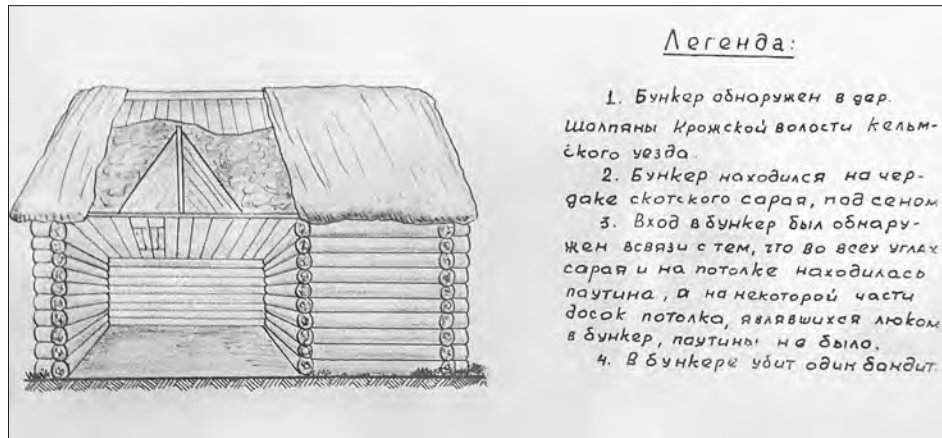

Легенда:

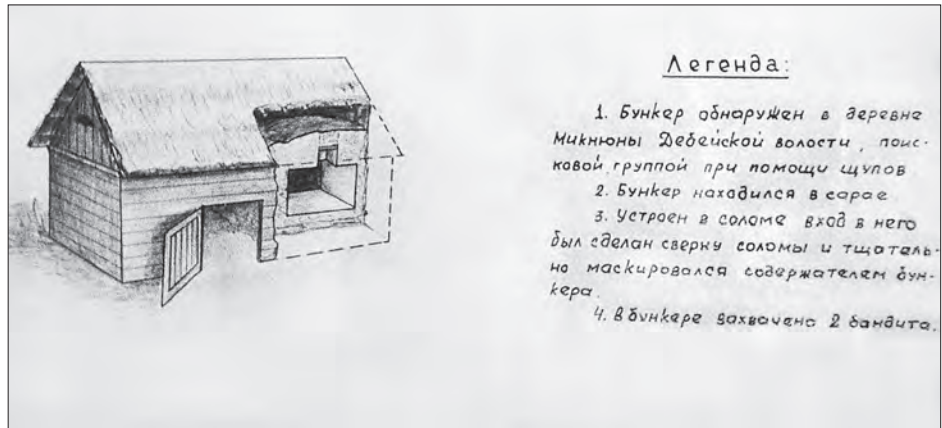
1. Бункер еделан под настилом пола, вход в него осуществлялся через отверстие под передвижной плитой при помощи лестницы.
2. Вместимость бункера - на 5 бандитов.
3. Отапливался железной печкой, дымоход которой соединялся железной трубой с дымоходом плиты.
4. в бункере убито 2 бандита.

29 pav. Slėptuvės, įrengtos po pastato grindimis, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-37)

30 pav. Slėptuvės, įrengtos ūkinio pastato palėpėje sukrautame šiene, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-43)

31 pav. Slėptuvės, įrengtos ūkiniame pastate sukrautame šiene, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-24)

32 pav. Miške įrengto bunkerio įėjimas su į gruntą įleidžiamu užsidarančiu dangčiu

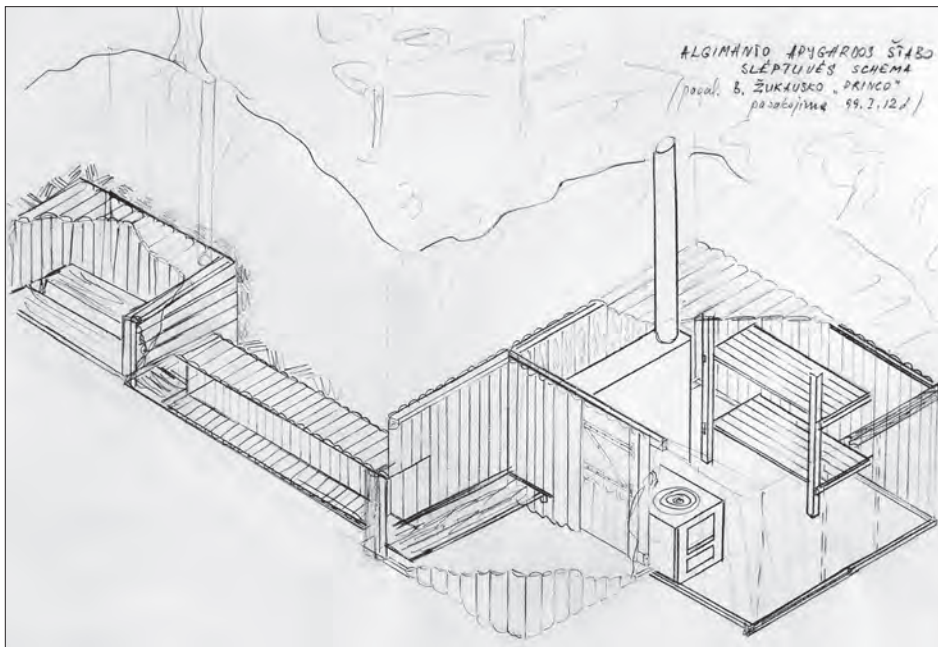
1991, p.368–369). Įėjimams, o tiksliau – landoms (32 pav.) maskuoti taip pat buvo pasitelkiamos įvairios gudrybės. Nesant pagalbos iš išorės jie buvo įrengiami taip, kad išorę būtų įmanoma užmaskuoti iš vidaus. Neretai landą maskuodavo kelmas, eglutė ar net greta buvęs skruzdėlynas.

Nepaisant visų bunkerių konspiracijos gebėjimų kartais partizanai įsirengdavo žeminės tipo „dzotus“ (rus. termino „*деревоземляная огневая точка*“ [medžio ir grunto ugnies taškas] sutrumpintas variantas), primenančius bunkerius su šiek tiek virš žemės iškeltu stogu, langeliais ir durimis (33 pav.). Tokių slaptaviečių įrengimas suprantamas partizaninio karo pradžioje. Vieną jų, Merkio rinktinės Druskininkų bataliono partizanų naudotą 1945–1946 m. žiemą, aprašo A. Ramanauskas-Vanagas: „*Merkio rinktinės partizanai, išskyrus Druskininkų batalioną, taip pat gyveno mažomis grupelėmis be jokių slėptuvių. Druskininkų bataliono partizanai buvo įsikūrę šiluose įrengtuose bunkeriuose. [...] Jų bunkerio durys buvo su nemažu įstiklintu langu. Dieną čia būdavo pakankamai šviesu, taigi abu vyrai rašinėdavo, skaitė knygas, kuriomis iš anksto apsirūpindavo. Tauras mokėsi anglų kalbos. Bunkerio viduje buvo įtaisyta mažytė krosnelė, tinkama ir valgiui gaminti. Po gultais ir lentynose sukrautos būtiniausio maisto atsargos, kuras*“ (Ramanauskas 1991, p.175–176). Akivaizdu, kad tuomet partizanai miške jautėsi gana saugūs, bet tokio pobūdžio bunkerių naudojimą paskutiniaisiais ginkluotos kovos etapais paaiškinti sunku. „Dzoto“ tipo buvo Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės DLK Vytauto tėvūnijos Genio grupės štabo bunkeris. Suimto gyvo grupės vado Petro Vaitkaus-Genio tardymo protokole (1952 m. gegužės 18 d.) užrašyti tokie jo parodymai: „*Nurodytame miške mes slėpėmės specialiai pastatytoje 9 kv. metrų žeminėje. Viršutinė žeminės dalis iškilusi virš paviršiaus kaip nedidelė 1 m aukščio aukštumėlė, apaugusi mišku, todėl sunkiai atskiriama vietovėje. Žeminėje yra du ambrazūrų formos langai: vienas išeina į rytus, kitas į pietus. Durys – įėjimas į žeminę iš šiaurinės pusės. Durys neužmaskuotos, bet, kad jas pastebėti reikia arti prieiti prie žeminės. Prieš duris*

33 pav. Bunkeris su virš žemės iškeltu stogu – „dzotas“ (asmeninis Zitos Paulauskaitės archyvas)

iškastas įgilinimas nusileidimui, kuriame padaryti keturi laipteliai“ (LYA, F. K-1, a. 58, b. 26768/3, T. 1, l. 23–24). Vien Žemaičių apygardoje, Rietavo apylinkėse, 1952 m. buvo likviduoti mažiausiai trys panašūs žeminės konstrukcijos bunkeriai. MGB dokumentuose nurodoma, kad 1952 m. kovo 8 d. prie Rietavo į Kulių pusę esančiame miške likviduota Pupalio Karvelio partizanų grupė. Operacijos metu Pivorų miške buvo aptiktas gyvenamas antžeminis bunkeris, kuriame slapstėsi trys partizanai (LYA, F. K-41, a. 1, b. 1473, l. 12–14). Tarp Rietavo ir Tverų 1952 m. kovo 31 d. Užpelių miško 26-ajame kvartale buvo aptiktas antžeminis bunkeris, kuriame slapstėsi 5 partizanai. Puolimo metu keturi jų nukauti, tarp jų būrio vadas Viktoras Bubliauskas-Būras. Partizanei Platakytei, pasinaudojusiai tuo, jog temo, pavyko išsigelbėti (LYA, F. K-41, a. 1, b. 1473, l. 9–11). Penkių partizanų grupė, vadovaujama Antano Kontrimo-Paramos, kuri slapstėsi gerai įrengtame antžeminia-

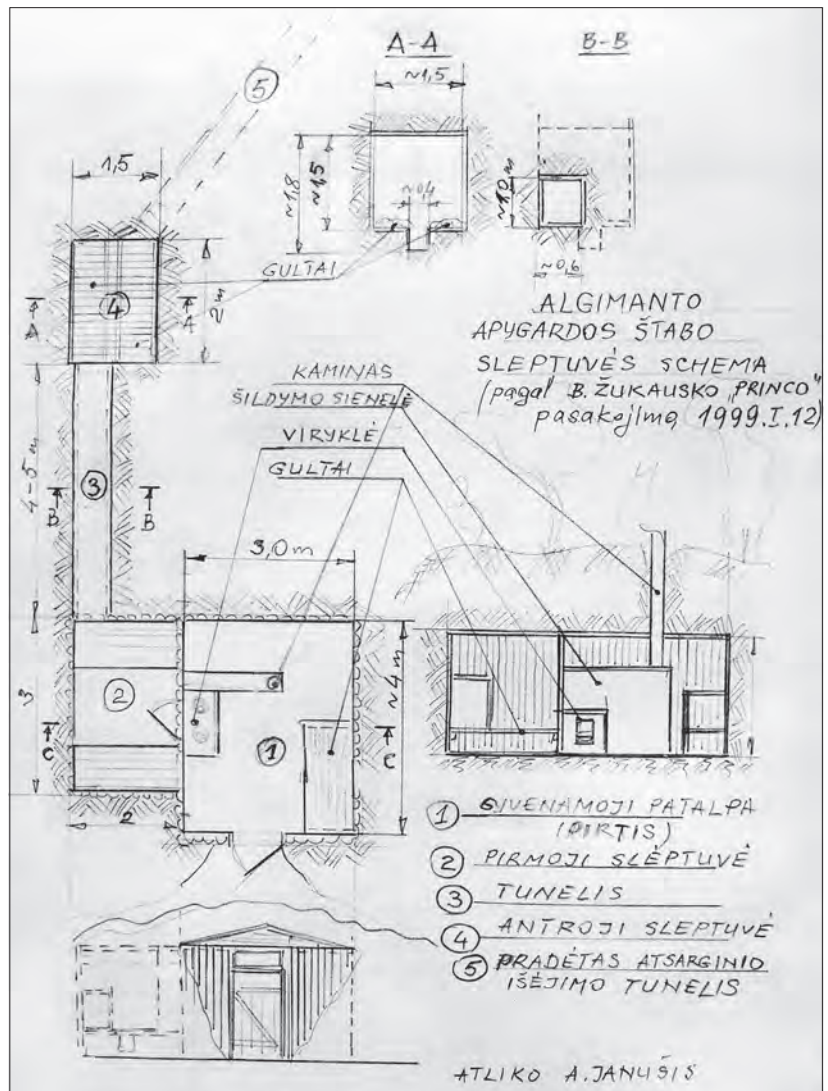
34 pav. Andrioniškio vls., Butkiškių vienkiemyje, buvęs Rytų Lietuvos srities štabo bunkeris, pagal B. Žukausko-Princo pasakojimą nupieštas architekto Aloyzo Janušio (asmeninis A. Janušio archyvas)

me bunkeryje Žadvainių miško 19-ajame kvartale, likviduota 1952 m. sausio 26 d. (LYA, F. K-41, a. 1, b. 1473, l. 24). Per susišaudymą bunkeryje žuvo 5 Butigeidžio rinktinės Dariaus tėvūnijos, Rambynų Pilies būrio partizanai. MGB dokumentuose minima, kad tai buvo gerai įtvirtintas antžeminis bunkeris. Žinant, kad Žadvainių giria yra drėgna, aukštas gruntinio vandens lygis, tikėtina, jog bunkeris buvo apie metrą (iki gruntinio vandens lygio) įgilintas į žemę, su iškilusiu gerai užmaskuotu, bet gruntu neužpildytu stogu. Tokio tipo bunkeryje lyg apkase įsitvirtinę partizanai galėjo visą dieną priešintis juos šturmuojantiems kareiviams ir stribams. Netiesioginė kautynių liudininkė partizanė O. Juškienė sesuo M. Vytienė, kurios sodyba yra netoli bunkerio vietos, prisimena, kad šūvių papliūpos Žadvainių girioje aidėjo nuo ryto iki vakaro sutemų. Tuose pačiuose MGB dokumentuose minima, kad operacijoje prieš penkių partizanų būrį dalyvavo 270 MGB kariuomenės 4-ojo vidaus apsaugos būrio kareivių ir 130 Rietavo ir Kretingos rajonų stribų. Taigi 400 prieš 5 arba 80 prieš 1 (Žygelis 2012, p.202). Vis dėlto nė vienas minėtų žeminės, arba „dzoto“ tipo, bunkerio nebuvo aptiktas paprastu paieškų būdu. Visus

juos išdavė represinių struktūrų užverbuoti agentai. Taigi nė vienu šių atvejų gerai užmaskuoti požeminiai bunkeriai partizanų nebūtų išgelbėję. Matyt, to meto MGB bunkerio paieškų metodai partizanams buvo gerai žinomi. Žeminės tipo bunkeriai bent jau suteikdavo galimybę žūti kovoje, o laimingai susiklosčius situacijai – netgi pasitraukti.

Požeminiai bunkeriai dažniausiai būdavo vienos patalpos, turėjusios vieną arba du įėjimus – landas ir vieną arba dvi ventiliacijos angas. Labai retai bunkeryje buvo dvi arba net trys patalpos. Šiuo atveju tinkamas pavyzdys – Andrioniškio vls., Butkiškių vienkiemyje, buvęs Rytų Lietuvos srities štabo bunkeris (34 pav.). Į jį buvo galima patekti pro žeminės tipo gyvenamąją patalpą – pirtį. Bunkeryje buvo dvi 2x3 ir 1,5x2 m dydžio bei 1,5 m aukščio patalpos, sujungtos 5 m ilgio, 1x0,6 m skersmens tuneliu. Vadavietėje buvo pradėtas, bet nespėtas iškasti tunelis – atsarginis išėjimas (35 pav.). Nuo 1947 m. bunkeris buvo Algimanto apygardos, vėliau – Rytų Lietuvos srities vadavietė. 1949 m. spalio 28 d. bunkeris buvo išduotas ir šturmuotas gausių MGB pajėgų. Nusprendę nepasiduoti gyvi bunkeryje susisprogdino srities vadas Antanas Slučka-Šarūnas, jo

žmona srities štabo sekretorė Joana Railaitė-Neringa ir partizanas Juozas Jovaiša-Lokys. Srities vado A. Slučkos-Šarūno adjutantas Balyš Žukauskas-Princas buvo paimtas gyvas. Jis šį bunkerį įrenginėjo pats, todėl pateikiame dalį jo atsiminimų: „1944 m. sribai, ieškodami partizanų, sudegino mūsų kluoną. Nuo jo sudegė ir visa sodyba. Kad būtų kur gyventi seserims ir senai motinai, sodybos teritorijoje, prie kalnelio iškasėme žeminę. Vėliau šalia žeminės nusprendėme įrengti ir bunkerį. Šalia žeminės iškasėme duobę apie 2x3 m. Sienas surėmėm rąsteliais, palikdami vieną bendrą sieną su gyvenama patalpa. Uždengėme viršų ir apipylėme žemėmis. Įėjimą padarėme iš tų pačių sienos rąstelių, tad įėjimas buvo gerai užmaskuotas. Viduje prie sienų pritvirtinome skersinius, uždėjome lentas – taip įrengėme du gultus. Gultus padengėme šiaudais ir gavosi žmogaus ūgio slėptuvė. Po sužeidimo čia Šarūnas (Antanas Slučka-Šarūnas – Algimanto, vėliau Rytų Lietuvos srities vadas) gydėsi. Vėliau sumanėme slėptuvę praplėsti. Smetonos kariuomenėje tarnavau pionierių dalinyje. Ten išmokau kaip daryti tunelius. Tai ir čia ėmiau kastis iš vidaus. Pirma prakasiau apie 4–5 metrų ilgio tunelį. Kasdami žemes kibirais nešėm į pirmąją patalpą, o naktimis žemes slėpdavom senose bulvių duobėse. Tunelį kasėm apie 1 metro aukščio ir apie 0,5 m pločio. Statai rėmą ir vėl kasi, kaip kasyklose. Tada įrengėme kitą patalpą apie 1,5x2,5 m. Sutvirtinome taip pat kaip ir tunelį. Patalpos aukštis buvo apie 1,5 m. Kad būtų galima atsistoti, viduryje iškasėme griovį. Antroje slėptuvėje buvo įrengti du gultai. Iškasus tarp jų griovį buvo galima ir atsistoti,

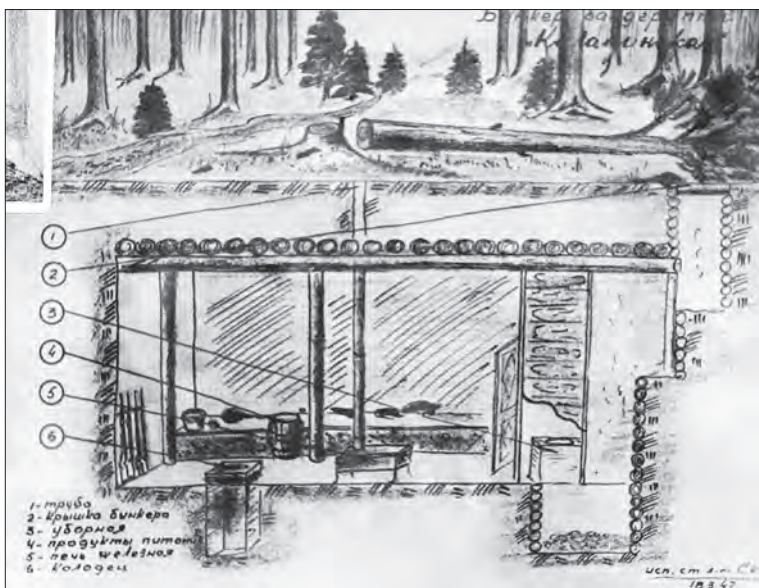

35 pav. Andrioniškio vls., Butkiškių vienkiemyje, buvęs Rytų Lietuvos srities štabo bunkeris, pagal B. Žukausko-Princo pasakojimą nubraižytas architekto A. Janušio (asmeninis A. Janušio archyvas)

ir gultai galėjo tarnauti kaip stalai. Viršuje augančio beržo šaknyse pradūrus skylę į patalpą gavosi gera ventiliacija. Buvome suplanavę įsirengti apie 50 m ilgio tunelį ir turėti atsarginį išėjimą, bet spėjom padaryti apie 20 m² (A. Baranausko ir A. Vienuolio-Žukausko memorialinis muziejus, vaizdo kasetės Nr. P3. B. Žukausko-Princo pasakojimas, filmavo Aloyzas Janušis, Gintaras Vaičiūnas 1999 m. sausio 12 d). B. Žukausko-Princo prisiminimai labai svarbūs tiriant bunkerius, juose atsiskleidžia patirtis ir

36 pav. MGB karys susprogdintame Algimanto apygardos štabo Montės bunkeryje (GAM, GEK8308, PF2099-17)

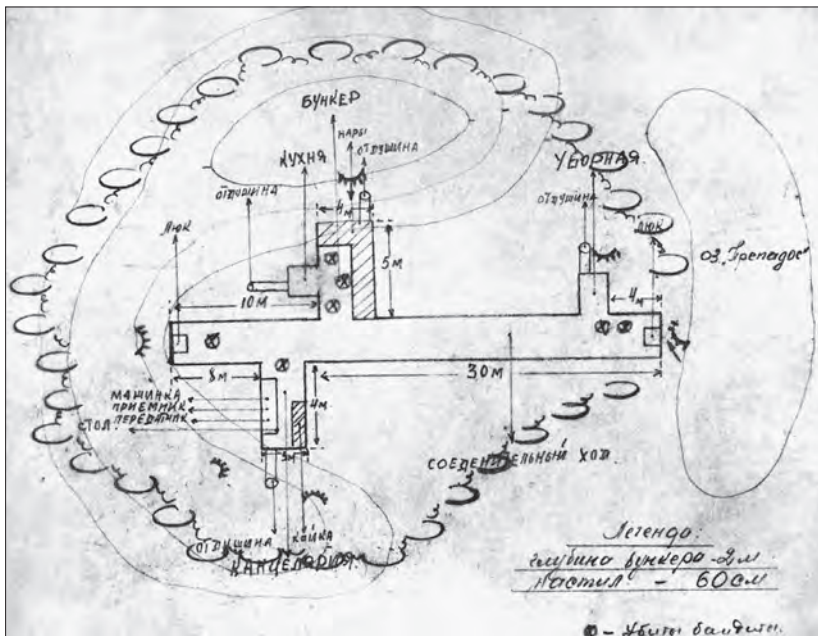

37 pav. Bunkerio su viduje įrengtu šuliniu piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-57)

žinios, įgytos tarnaujant Lietuvos kariuomenėje, požeminių tunelių kasimo metodika nesuardant paviršinių žemės sluoksnių, slėptuvės maskavimo būdai, interjero detalės. B. Žukauskas-Princas, MGB panaudojus žiaurias kankinimo priemones,

buvo priverstas duoti parodymus ir apie kitus tris jam žinomus Algimanto apygardos Šimonių girioje buvusius bunkerius (36 pav.). Pateikiame kelias geriausiai bunkerius iliustruojančias B. Žukausko-Princo tardymo protokolų ištraukas: „*Montės bunkeris* (Algimanto apygardos štabas. – Aut.) yra apie 4x5 metrų dydžio, apie 2 m aukščio, viduje išmuštas lentomis, yra gultai. Įėjimas į bunkerį du žingsniai nuo linijos (kvartalinės? – Aut.), prie supuvusio pusės metro aukščio kelmo. Liukas užpilamas smėliu, dėžės pavidalo. Ant liuko paviršiaus užmesti sausuoliai. Per liuką reikia nusileisti kopėčiomis į 2 m gylį ir, einant tiesiai 15 m ilgio ir 1,5 m aukščio tuneliu patekti į bunkerį. Bunkeryje yra atsarginis 12–15 m ilgio išėjimas. Bunkeryje yra: kulkosvaidis, automatai, šautuvai, granatos ir Algimanto apygardos štabo reikmenys. Bunkerį skiria pertvara, vienoje pusėje įrengta virtuvė. Bunkerio viduje taip pat yra šulinys“ (LYA, F. K-1, a. 58, b. 35672/3, T. 2, l. 2–3). Atkreiptinas dėmesys į gana retą atvejį – bunkerio viduje įrengtą šulinį. Tokio bunkerio piešinį randame ir KGB sudarytame albume (37 pav.). Pateikiame po šio bunkerio šturmo MGB sudarytą schemą su pažymėtomis šturmo dalyvių pozicijomis, partizanų žūties vietomis, bunkerio įrangos elementų bei turėto inventoriaus saugojimo vietomis (38 pav.). „.....*Tarzano*“ (Šarūno rinktinės vadas. – Aut.) bunkeris beveik tokio pat dydžio kaip ir Montės, išmuštas len-

tomis. Įėjimas į bunkerį per liuką, padarytas pusė metro nuo miško takelio. Už 150 m yra tiltelis per griovį, o prie liuko nuversta sena nestora pušis. Per liuką, įrengtą taip pat kaip ir Montės, kopėčiomis nusileidi žemyn į maždaug 2 m gylį ir maždaug 40 m ilgio

38 pav. MGB sudaryta Algimanto apygardos štabo Montės bunkerio schema (GAM, GEK8382, PF2099-55)

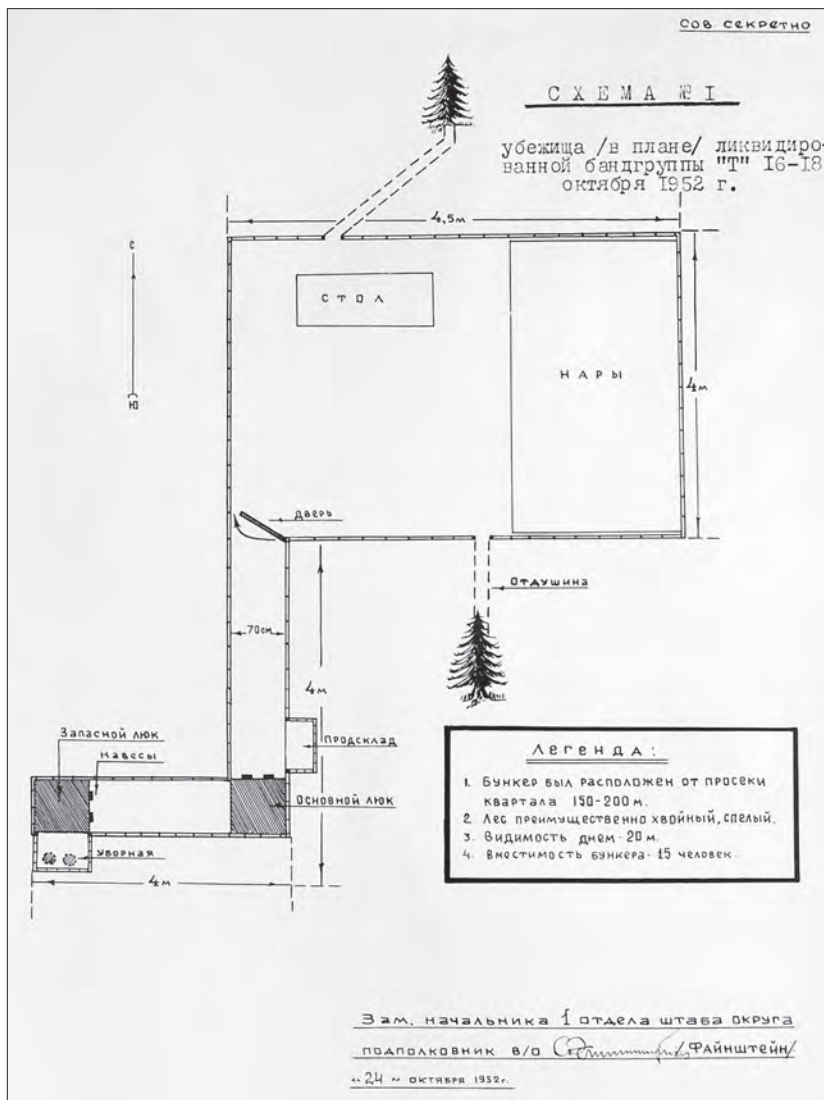
koridoriumi patenki į bunkerį. Yra atsarginis įėjimas, tačiau kur ir kaip jis įrengtas aš nepastebėjau. Bunkeryje yra kulkosvaidis, automatai, šautuvai, granatos ir štabo reikmenys. Bunkeriuose yra ventilacijos. [...]. Valterio bunkeris įrengtas prie kalvos, jį dengia įvairus neaukštas miškas. 50 m nuo kalvos yra pelkė, o 10–15 m nuo pelkės yra liukas, prie liuko beržynėlis, liukas įtaisytas ant šarnyrų. Per liuką nusileidi kopėčiomis į iki 2 m gylį, eini koridoriumi apie 15 m, patenki į maždaug 3x3 m dydžio bunkerį. Priešingoje nuo įėjimo į bunkerį pusėje yra atsarginis koridorius į išvietę ir toliau, jo ilgis daugiau nei 20 m. Ar išeina jis į išorę, nežinau. Bunkeryje yra ginklų remonto dirbtuvės. Kitų bunkerių nežinau“ (LYA, F. K-1, a. 58, b. 35672/3, T. 2, l. 3). Taigi stebina Šimonių girios bunkerių dydis, įėjimų, kurių tikrai landomis nepavadinsi, ilgis (39 pav.). Panašaus bunkerio, turinčio ilgus įėjimus, brėžinys (40 pav.) ir piešinys (41 pav.) yra ir KGB sudarytame albume.

1949 m. lapkričio 1 d. B. Žukausko-Princo MGB nurodytame bunkeryje prie Denionių ežero į nelaisvę patekusio partizano Stasio Gimbučio-Tarzano (sušaudytas Vilniuje 1952 m. balandžio 14 d.) tar-

dymo protokolų medžiagoje atsi-skleidžia neįtikėtina ilgų įėjimų į bunkerius funkcinė paskirtis, kiti bunkerių įrangos niuansai. „Anksčiau bunkeriai buvo statomi su vienu išėjimu, todėl bunkerio aptikimo atveju visi jame buvę banditai būdavo sunaikinami. Turėdami omenyje tai, kad kariuomenės dalinių praktikoje buvo įprasta aptiktą bunkerį apsupti 15–20 metrų spinduliu, mes pradėjome įrenginėti du išėjimus, kurių vienas, atsarginis, buvo 40–70 metrų, tikintis, kad bunkerio suradimo atveju išėjimas bus už apsupimo linijos ir tai suteiks gausiai galimybę išvengti susidūrimo su kariuomenės daliniais. [...] Žeminius bunkerius

39 pav. MGB pajėgų šturmo metu susprogdintas Algimanto apygardos štabo Montės bunkerio tunelis – atsarginis išėjimas (GAM, GEK8383-2, PF2099-58)

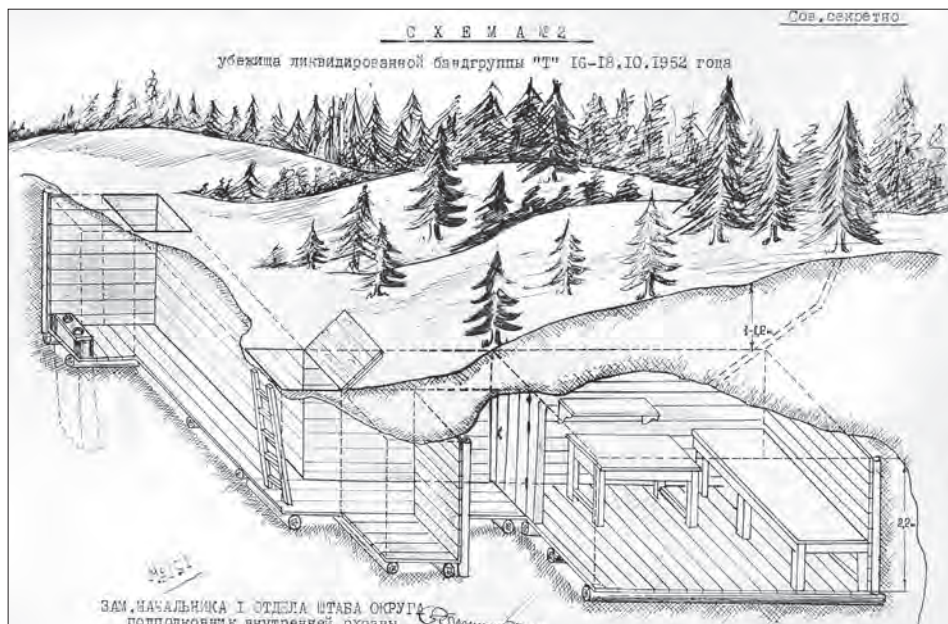

40 pav. Bunkerio, turinčio ilgus įėjimus, brėžinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-13)

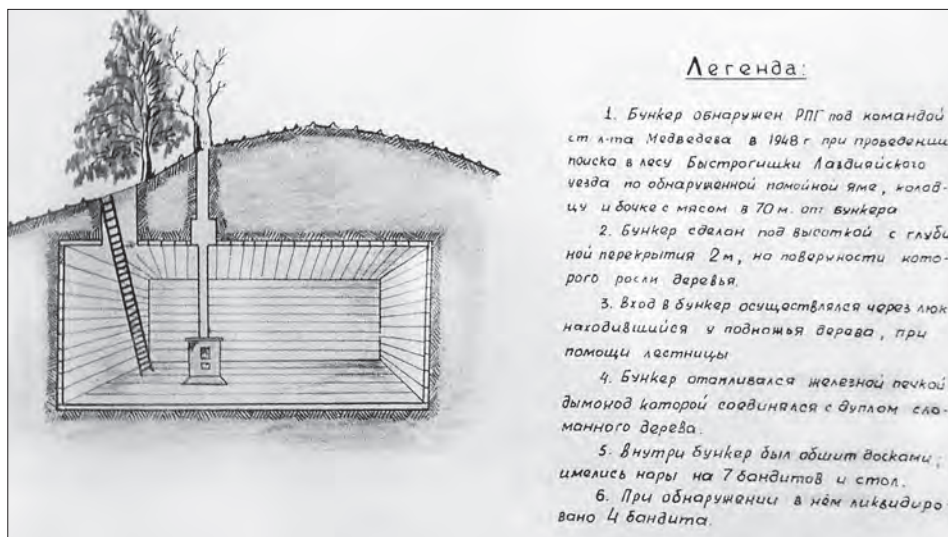
mes statėme netoli nuo kelių, kad būtų lengviau maskuoti bunkerį. Paprastai įėjimas į tokį bunkerį būdavo 2-3 metrai nuo kelio. Vasariniai bunkeriai buvo statomi laikino tipo ir dažniausiai miško tankmėje, turint omenyje tai, kad vasarą miške būna didelės valstiečių judėjimas ir bunkerį galėjo iššifruoti atsitiktinai. Bunkerio statybai dažniausiai būdavo pasirinkama dauba arba netgi įgriuvė, tam, kad kasant duobę būtų kuo mažiau žemių ir kad vėliau šią žemę visą galima būtų panaudoti ant bunkerio paviršiaus“ (LYA, F. K-1, a. 58, b. 35672/3, T. 1, l. 162-163).

dažnas atvejis. Kaip matome iš S. Gimbučio-Tarzano tardymo protokolo medžiagos, labai ilgas landas stengtasi įsirengti tam, kad būtų atsarginis atsitraukimo kelias puolimo atveju. Vienas ryškesnių tokio pobūdžio bunkerių pavyzdžių galėtų būti 1949 m. lapkričio 1 d. MGB kareivių užimtas Algimanto apygardos štabo bunkeris prie Priepado ežero (38 pav.). Po žeme įrengtų bunkerių sistemoje buvo bent trys išėjimai – landos, ilgiausia kurių buvo 30 m ir vedė prie greta esančio ežero. Deja, ir šiuo atveju fortifikacinės ir konspiracinės

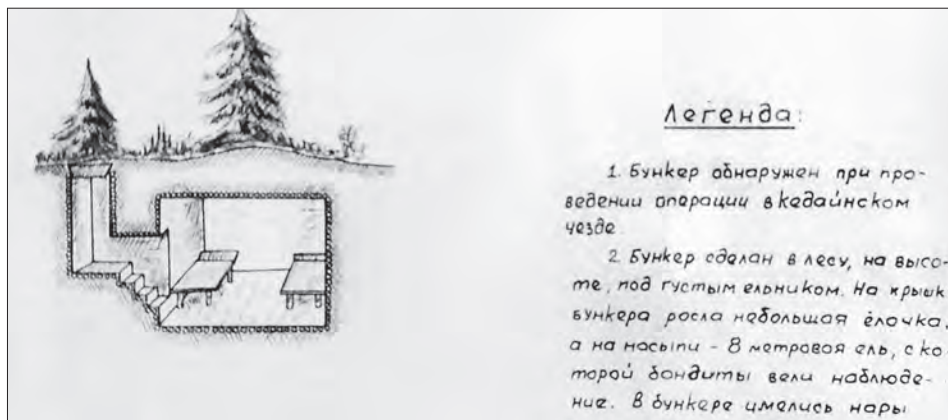
Kaip matome, įėjimai į bunkerius taip pat būdavo įvairiausių tipų, ilgio, vienas arba du. Jų įvairovę atskleidžia ne kartą minėtas KGB sudarytas bunkerių ir slėptuvių piešinių albumas. Dažniausiai įėjimai vedė tiesiai į bunkerį iš viršaus arba iš šono (42 pav.). Rečiau angos buvo laiptuotos (43 pav.). Tai galbūt galėjo apsaugoti partizanus nuo įmestos granatos tiesioginės sprogdimo bangos. Daug privalumų turėjo ilgesnės landos: geresnė garso izoliacija, žiemą šilčiau ir prie landos netirpsta sniegas, nėra galimybės tiesiai į bunkerį įmesti granatos, mažesnė tikimybė, kad užuos prieš šunys ir t.t. „Jis buvo ant Merkio upės kranto. Įlindimo anga, padaryta iš pašiūrės, buvo maždaug aštuonių metrų ilgio. Darbo įdėjome nemažai, bet įsitaisėme patogiai ir saugiai“ (Ramanauskas 1991, p.114). KGB sudarytame bunkerių piešinių albume atsarginę landą turėjo tik du iš dešimties bunkerių, įrengtų miške (41, 44 pav.), ir du – sodybų kiemuose (21, 45 pav.). Taigi atsarginė bunkeryje įrengta landa nebuvo

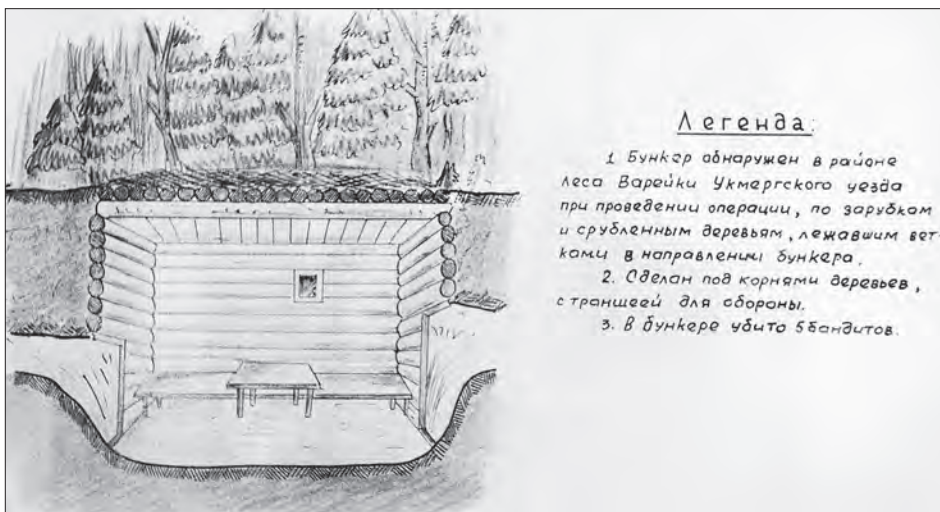
41 pav. Bunkerio, turinčio ilgus įėjimus, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-60)

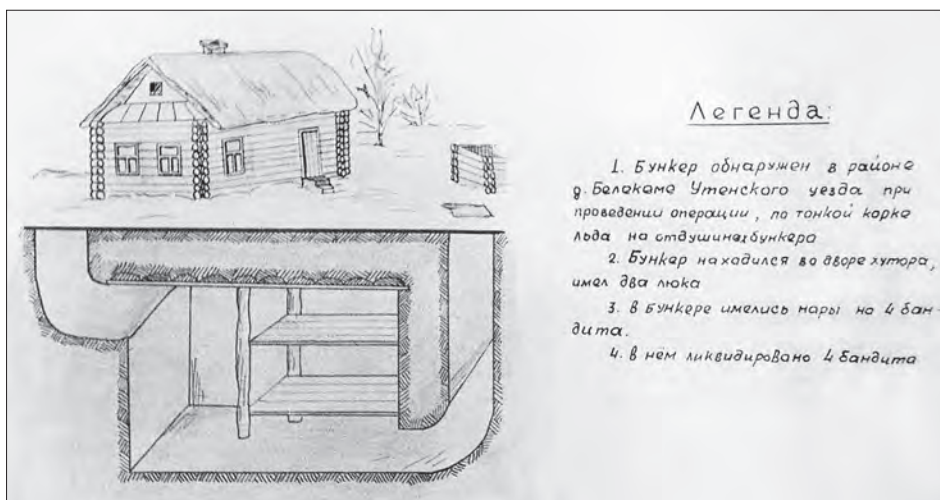
42 pav. Bunkerio su landa, vedančia tiesiai į viduje buvusią patalpą, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-27)

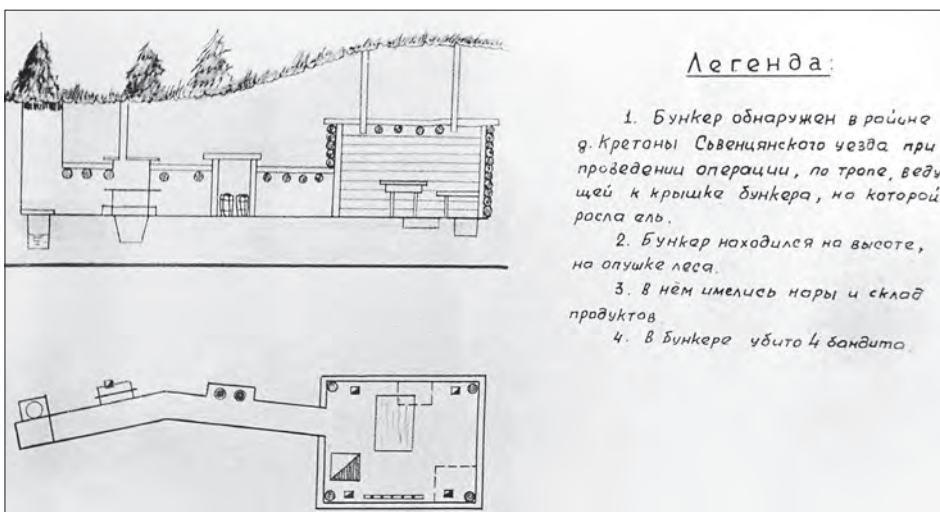
43 pav. Bunkerio, turėjusio laiptuotą angą, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-61)

44 pav. Miške įrengto bunkerio, turėjusio atsarginę landą, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-56)

45 pav. Sodybos kieme įrengto bunkerio, turėjusio atsarginę landą, piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-19)

46 pav. Bunkerio su sienose įrengtomis įvairios paskirties nišomis brėžinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-22)

bunkerio įrengimo savybės nepadėjo, kadangi slaptavietė buvo išduota.

Kelios patalpos būdavo ne tik srities ar apygardos štabuose, bet ir kai kuriuose kituose žemesnio rango bunkeriuose. Sprendžiant iš KGB sudarytame albume pateiktų brėžinių, dalyje jų būdavo įrengiamos nišos, skirtos išviete, rūbinei, galbūt sandėliui (46 pav.).

Vyravusį bunkerių dydį taikliausiai iliustruoja L. Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštyje užrašytos mintys: „*Bunkeris didelis. Mes jį vadiname „sale“. Na ir ką gi, mūsų sąlygomis tai tikra salė – 3,5 m ilgio, 2,5 metrų pločio ir apie 1,8 m aukščio. [...] Dabar partizanai daugiausia kasa didelius (žinant mūsų partizanavimo sąlygas tikrai didelius) bunkerius. Juose jau nereikia ropomis šliaužioti, ir stačiam vieną kitą žingsnį galima žengti. Atsirado staliukai, suoliukai, šiukšlių dėžės ir kt.*“ (Kašėta 2006, p.152–153). Reikia pastebėti, kad partizanų atsiminimų, represinių struktūrų dokumentų ir archeologinių tyrimų duomenimis, vyraujantis bunkerių dydis ir proporcijos būdavo apie 2x3 m. Taigi vos puse metro šį „standardą“ viršijanti slaptavietė laikyta išskirtine ir itin didele. „*Myslinčiaus bunkeris neblogai įtaisytas. Vaikščioti galima stačiam. Yra maža krosnelė. Be to, turi primusą. Maisto pakankamai. Atseit visi patogumai. Gyvena dviese – Myslinčius ir Vanagas (Margėnų). Man patinka, kad jie turi medaus. Taip mes kasdien 2–3 kartus verdam „kavą“. „Kavą“ atstoja apdegintos duonos plutos*“ (Kašėta 2006 p.118). Bet paprastai prisiminimai ar parodymai, kad bunkeryje buvo galima vaikščioti stačiomis, toli gražu nereikia, jog tai buvo daroma „užrietus nosį“. Dažniausiai šaltiniuose pateikiamas bunkerio patalpos aukštis yra tik apie 1,5 m, bet jo pakanka tik vaikščioti kiek susirietus. Manome, kad 2x3x1,5 m dydžio bunkeris būdavo optimalus dėl daugelio priežasčių. Platesnio lubų konstrukcija sunkiai išlaikytų viršuje supilto grunto svorį, reikėtų įrengti papildomus erdvę varžančius statramsčius. Būtent toks slėptuvės plotis rekomenduojamas ir minėtoje 1938 m. išleistoje Lietuvos kariuomenės mokymo priemonėje. 2 m pločio pakanka gultui ties galine bunkerio

siena. Ties išilginėmis sienomis vienoje pusėje telpa dar vienas gultas, kitoje – pagrindinei leidybai ir kitoms reikmėms naudotas stalas. 3 m ilgio erdvė buvo reikalinga tiems patiems gultams, paprastai bunkerio gale įrengtai išviete, ginklams susidėti, kitiems daiktams sandėliuoti. 1,5 m aukščio pakanka vaikščioti stačiomis, taip pat dviejų aukštų gultams. Be abejo, šių bunkerių matmenų negalime vadinti standartiniais. Kaip jau buvo minėta, kiekviena slaptavietė dėl daugelio priežasčių buvo daugiau ar mažiau individuali. KGB sudarytame likviduotų bunkerių albume matėme ir itin erdvaus bunkerio piešinį bei brėžinį. Kaip rašoma anotacijose, jis priklausė 1952 m. spalio 16–18 d. likviduotai grupei T ir buvo pritaikytas 15-ai žmonių (40 pav.). Bunkeris – 4x4,5 m dydžio, 2,2 m aukščio, turėjo įrengtus 2 išėjimus ir iki 4 m ilgio link jų vedusius tunelius. Bunkerio likvidavimo data – 1952 m. rodo, kad tai ne pirmųjų masinio pasipriešinimo metų slėptuvė, bet, matyt, kažkurios iš apygardų vadavietė. Vis dėlto tokio pobūdžio slėptuvės turėjo būti retos išimties, kadangi didesnis kovotojų susitelkimas vienoje vietoje prieštaravo visoms rašytoms ir nerašytoms to meto konspiracijos taisyklėms. Tokį bunkerį sunku įrengti, eksploatuoti, prišildyti... tai neretai tekdavo daryti savo pačių kūnais.

Pagrindinė bunkerių statybinė medžiaga buvo mediena – rąsteliai ir lentos. Retais atvejais luboms nuo lietaus vandens izoliuoti naudota skarda arba tolius (ruberoidas). Daugelį bunkeriumi įrengti reikalingų medžiagų įvardija L. Baliukevičius-Dzūkas: „*Jau vakar suruošėme bunkeriumi medžiagą: supjovėm lentas, šulelius, balkius, nusipirkom toliaus, vinių, sienoms apmušti popieriaus ir kt. Atseit statybinė „medžiaga“ paruošta – beliko tik iškasti*“ (Kašėta 2006, p.162). Bunkerio statybos procesą, susiklosčiusias aplinkybes, darbų apimtis bei laiką taip pat geriausiai parodo partizanų dienoraščiai bei prisiminimai, todėl nėra reikalo jų perfrazuoti: „*Apie 10 val. pradėdam kasti. Žemė vidutiniška. Iki vakaro visiškai iškasam, lieka tik lentas sustatyti. Bevardis su Girniu tuojau po pietų išvyko parvežti lentų. Bunkeris didelis ir, atrodo, vieno vežimo lentų nepakaks. Aš, Genys*

ir Vieversys išeinam į kaimą taip pat lentų parvežti. Už kelių kilometrų randam pas žmogų „dilių“. Jas supjaunam, sukraunam į vežimą ir traukiam atgal. [...] Parvažiuojam pas savo „gaspadorių“. Bevardžio dar nėra. Netrukus pasirodo ir jis, bet pėsčias; pasirodo, jis su Girniu buvo tiek prisikrovę lentų, kad bevažiuojant ratas lūžo. Iškraunam savo lentas ir važiuojam jiems padėti. Važinėjam, pagalvoju, po kaimus, tarytum visiškai rusų nebūtų. Perkraunam lentas į savo vežimą ir spaudžiam atgal. Kol supjaunam ir sunešam lentas, visiškai išaušta. [...] Apie 10 val. baigiam dirbti, ir šeimnininko sūnus bunkerį užaria. Kad nesimatytų baltas smėlis. Kregždė pila ant vagų juodą žemę. Aš visiškai nesitikėjau, kad galima taip gerai bunkerį užmaskuoti. Angos padaryti nespėjam, nes praneša, kad už 1 km yra apsistoję rusai. Mes pasitraukiam į krūmus, o angą uždengiame šakom. Apie vakarą šiaip taip įrengiam ir angą. Šiandien visi išsiskirstom“ (Kašėta 2006, p.42–44). Matome, kad, nepaisant visų trukdžių, pagrindiniai bunkerio įrengimo darbai buvo atlikti per pusantros paros. „Iš anksto buvau numatęs, kad gegužės pirmoji (Tarpautinė darbininkų diena, legalizuota Lietuvoje sovietinės okupacijos metais. – Aut.) bus tinkamiausia diena pradėti kasti bunkerį. Iš vakaro apsirūpinome kastuvais, o ankstų rytą griebėmės darbo. Iki pusryčių jau išvertėme nemažą kalnelį smėlio. Buvome nutarę padaryti erdvų bunkerį. Užkandę darbą tęsėme toliau. Ramunėlių pasiunčia vežimu suvežioti bunkerio rąstelius. Netrukus jis atvažiavo ir iškrovė juos kiek atokiau nuo bunkerio. Privvažiuoti prie pat bunkerio nenorėjome, nes būtų palikti nereikalingi pėdsakai smėlyje. [...] Pavakare kasti baigėme. Sutvėrėme rėmus, išgrindėme sienas ir pusiau uždengėme lubas. [...] Ankstų rytą vėl stvėrėmės darbo. Tiesiai prie bunkerio padarėme angą, kurios viršuje įtaisėme dangtį su pritvirtintu nemažu ėgliu. Rūpestingai užmaskavome bunkerio viršų ir apsodinome sausais ėgliais, kad derintųsi su aplinka. Viduje įtaisėme dviejų aukštų gultus. Juose galėjo laisvai miegoti šeši vyrai. Nedidelį stalėlį pritvirtinome prie sienos. Ramunėlis iš plytų ir molio sumūrijo gražią krosnelę. Pritaikė Taugirdo atneštą geležinei krosnelei skirtą kaminėlį ir

išvedė jį į lauką taip, kad jis keliais centimetrais buvo žemiau žemės paviršiaus. Taigi baigus krosnelę kūrenti, ant kaminėlio viršaus buvo galima uždėti sietelį ir užmaskuoti jį pušų kankorėžiais“ (Ramanauskas 1991, p.222–224). A. Ramanauskas-Vanagas nenurodo, kiek truko vidaus įrangos darbai, bet pagrindiniai bunkerio konstrukcijos elementai buvo užbaigti maždaug per pusantros paros. Pateikti bunkerių įrengimo pavyzdžiai yra iš Pietų Lietuvos regiono, kur dominuoja kasti lengvas, smėlingas gruntas. Be to, bunkerių įrengimo darbai vyko sąlyginai atvirai, gana ramiomis aplinkybėmis. Esant kitokioms sąlygoms – molingas arba sušalęs gruntas, menkos konspiracijos galimybės, medžiagų, fiziškai pajėgių vyrų stoka ir kt. – bunkerio įrengimas galėjo trukti kur kas ilgiau. Partizanų atsiminimuose užfiksuoti ir kiti bunkerių įrengimo niuansai, neretai būdavo tikrinamos slaptavietės garso izoliacijos savybės: „Galiausiai maskavimo darbai buvo baigti. Kažkuris dar pasiūlė, kad reikia vienam įlįsti bunkerin ir iššauti, o kitiems paklaustyti, ar viršuje labai girdės. Sustojome tvarto pastogėje ir ėmėme laukti šūvio. Šūvis buvo visai negarsus. Atrodė, lyg kas tvarte brakštelėjo. Taigi buvome garantuoti, kad nei radijo, nei kalbos garsai viršuje nebus girdimi“ (Ramanauskas 1991, p.115).

Taigi sprendžiant iš istorinių bei archeologinių tyrimų duomenų, dominuojantis bunkerių konstrukcijos tipas buvo tvirtas netašytų rąstelių karkasas, iš išorės arba vidaus apkaltas lentomis. Būtent tokią konstrukciją matome 1938 m. išleistuose Lietuvos kariuomenei skirtuose metodiniuose nurodymuose, tokį inžinerinį sprendimą turėtų pasirinkti kiekvienas nors šiek tiek medinės statybos niuansus išmanantis žmogus. Paprastai varijuoja tik tam tikri konstrukciniai sprendimai: statramsčių storis ir atstumas tarp jų; statramsčiai remiasi į horizontalią siją arba yra įgilinami į gruntą; sienų lentos tvirtinamos jų išorėje arba viduje; luboms naudotos lentos, pusrąščiai arba rąsteliai, lentų grindys klotos ant grunto arba ant po grindimis esančių sijų ir t.t. Visus šiuos niuansus lėmė statytojų išmonė, turėtos medžiagos ir galimybės.

47 pav. Bunkerio su dviem vėdinimo angomis piešinys iš 1960 m. KGB sudaryto Lietuvos partizanų bunkerių ir slėptuvių albumo (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-35)

Bunkerių įrangos detalės vėlgi yra plati, reikalaujanti atskiro nagrinėjimo tema. Šiuo atveju galime tik apibendrinti esminius dalykus. Landa į bunkerį buvo maskuojama įvairiais būdais. Konstrukciniai sprendiniai priklausė nuo to, ar partizanai turi tai atlikti patys, ar juos globojantis asmuo. Dažniausiai landą į bunkerį dengdavo iš lentų sukalta, link dugno siaurėjanti dėžė – dangtis, užpildytas aplinkoje esančiu gruntu ir padengtas augmenija. Esant pagalbai iš išorės (dažniausiai jei bunkeris įrengtas rėmėjo sodyboje), dangtį užmaskuodavo patikimas partizanų žmogus, tokios galimybės nesant dangtyje buvo įrengiama skylė rankai iškišti, kad užsidarę partizanai patys galėtų užmaskuoti įėjimą.

Nė viename bunkeryje partizanai neišgyventų ilgesnį laiką, jei nebūtų įrengta vėdinimo sistema. Tam dažniausiai būdavo įrengiamos dvi (orui cirkuliuoti) vėdinimo angos (47 pav.). Šia tema atsiminimais pasidalino paskutinis Šatrijos rinktinės vadas, Žemaičių apygardos partizanas P. Bagdonas-Atlantas: „Anksčiau darydavom į viršų, bet nieko neventiliuodavo, o ypač jeigu molinga žemė. Jei smėlis – geriau ventiliuodavo, o ventiliaciją reikia daryti viršų, o kitą priešingai iš apačios kad būtų. Iš apačios ar vamzdį koki įstatyt, kad orą paimtų. O kitas iš viršaus. Tai yra cirkuliacija. Jei vėjo gūsis eina taip, tai ta puse ir traukia, arba atvirkščiai. Ventiliuojama blogai, jei yra rūkas, dargana. O gerai – kada šalta,

gryna, sausa“ (LGGRTC, MD, GAP, P. Bagdono prisiminimai, filmavo D. Žygelis 2001 m. sausio 25 d. Telšiuose). Apie ventiliacijos angų grėžimą nesujaukiant paviršinio grunto dienoraštyje papasakojo L. Baliukevičius-Dzūkas: „Šiame bunkeryje bent oro netrūks. Vanagas parnešė iš Žemaitijos naują angų orui kasimo metodą. Tuo metodu pasinaudojome ir dabar. Puikus dalykas. Iš kastuvo padaromas grąžtas, kuris užmaunamas ant ilgo koto su rankena. Tokiu grąžtu angas orui galima gręžti 5–6 metrus, ir jos yra tokios didelės, kad šuo gali lengvai pro jas pralįsti“ (Kašėta 2006, p.143).

Gyvenimas po žeme buvo be galo sunkus tiek fiziškai, tiek moraliai. Tik retais atvejais bunkeriuose buvo įrengtos metalinės arba plytų krosnelės. Patalą ant lentų gulto neretai atstodavo šieno guolis. Drėgmė, šaltis, gryno oro stygius buvo nuolatiniai palydovai. Vis dėlto žavi partizanų švaros, tvarkos, higienos ir tam tikrų estetikos nuostatų puoselėjimas. Bunkeriuose visuomet buvo kreipiamas reikiamas dėmesys išvietės įrengimui, geriamojo ir praustis skirto vandens laikymui, asmens higienos priemonėms. Dalies bunkerių sienos būdavo išmušamos popieriais. „Žinoma, žemėje išraustoje slėptuvėje drėgmės neišvengsi, tačiau čia jau bent nevarvėjo nuo lubų. Be to, nereikėdavo dažnai keisti popierių, kuriais išmušdavome slėptuvės sienas bei lubas. Pelėsių grybai čia tik kai kur kampuose įsimetė. Tik juoką

48 pav. Viduje popieriumi išmuštas bunkeris. Matomos konstrukcijos detalės: vertikalūs statramsčiai, lubų sija, vėdinimo anga ir interjero detalės: lentyna, į sieną įkaltos vinyz rūbams pakabinti (GAM, GEK7777, PF2065-25).

sukelia dabar anksčiau girdėti aimanavimai dėl drėgnumo mūriniame name ir panašiai“ (Ramanauskas 1991, p.387). Popieriumi išmuštą bunkerį mena ir L. Baliukevičius-Dzūkai: „Sėdžiu jau kelinta diena sename bunkeryje pas Žaibą. Šį bunkerį kasiau ir aš maždaug prieš pusantų metų. Dabar iš jo pasidarė tikra ola. Sienos apipuvusios ir supeliję popieriai nusiplėšinėję. Bunkeryje spingsi žibalinė lempa, kuri nepaprastai rūksta. Visos bunkerio lubos nuo dūmų pajudusios. Sakytum, tikras karceris“ (Kašėta 2006, p.50–51). Popieriumi išmuštas sienas matome ir retose to meto bunkerių interjero fotografijose (48 pav.). Straipsnio autoriai šiuo klausimu susisieki su buvusiu Algimanto apygardos partizanu Jonu Kadžioniu, kuris papasakojo, kad bent jau jo veikimo teritorijoje (Anykščių, Ukmergės, Panevėžio r.) 1948–1953 m. partizanai bunkerių sienas apkaldavo nemintais liniais arba javų kūliais, bet apie sienų išmušimą popieriumi J. Kadžionis žinių neturėjo. Šio straipsnio autoriai mano, kad bunkerių sienų išmušimas popieriais turėjo tiek funkcinę – šilumos izoliacijos, tiek estetinę paskirtį.

Slėptuvių, įrengtų sodybų statiniuose, vietų įvairovę šiek tiek atskleidžia minėtas KGB sudarytas partizanų slaptaviečių piešinių albumas. Kita vertus, bet kokios antžeminės konstrukcijos šiuo atveju

nutolsta nuo archeologinių objektų tyrimo lauko, bet akivaizdu, kad jos buvo itin aukšto konspiracijos lygio. Tai liudija faktas, kad paskutinio aktyviai ginkluotoje pasipriešinimo kovoje dalyvavusio ir 1965 m. kovo mėn. žuvusio partizano Antano Kraujelio-Siaubūno slėptuvės maketas ilgą laiką buvo naudojamas kaip mokymo priemonė Felikso Dzeržinskio aukštojoje KGB mokykloje Maskvoje (Šyvo-kienė 2006, p.57). Didelės slapstymosi patirties pavyzdys galėtų būti partizano Stasio Guigos-Tarzano atvejis. Jis gimė 1920 m. Švenčionėlių vls., Mėžionėlių k. Buvo Šaulių sąjungos narys, 1944 m. liepą įstojė į LLA Tigro rinktinės Adolfo Grigonio-Paberžio būrį. Po 1952 m. vasario 10 d. Pastovių r. Rinkionių apylinkėje (Baltarusija) vykusių kautynių su čekistais prasiveržęs iš apsupto bunkerio pasitraukė ir beveik visą laiką slapstėsi Onutės Činčikaitės sodyboje Švenčionių r., Činčikų k. Partizanas O. Činčikaitei naktimis padėdavo dirbti įvairius ūkio darbus, taisė žemės ūkio padargus, kartais net lauką naktį nušienaudavo. „Mėnulis – mano saulė“, – sakydavo partizanas, nes tik naktį galėdavo išeiti į lauką, o dienomis S. Guiga-Tarzasas 33 m. gyveno kluone šieno įrengtoje slėptuvėje. 1986 m. jis susirgo plaučių uždegimu. Šeiminkė dėl konspiracijos negalėjo iškviesti gydytojo ir po kurio laiko S. Guiga-Tarzasas mirė. Jo palaikai buvo slapta palaidoti šalia kaimo esančiame Nevieriškės miškelyje, o atkūrus Lietuvos nepriklausomybę perkelti į Švenčionėlių kapines. Stasys Guiga-Tarzasas buvo paskutinis, ilgiausiai, iki pat 1986 m., išsislapstęs Lietuvos partizanas. O iki nepriklausomybės buvo likę tik ketveri metai (Gaškaitė ir kt. 1996, p.311).

BALANDIŠKIO IR MĖNAIČIŲ BUNKERIŲ ISTORINIAI ŠALTINIAI

Balandiškio ir Mėnaičių bunkerius, juose vykusios svarbius įvykius bei jų dalyvius nušviečiančių istorinių šaltinių turime palyginti nedaug. Apie visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimo metu nuveiktus darbus parodo dokumentai, esantys J. Žemaičio-

Vytauto baudžiamojoje byloje, saugomi LYA (F. K-1, a. 58, b. 33960/3). Suvažiavimo eigą nušviečia byloje esantys J. Žemaičio-Vytauto tardymo protokolai, o chronologiją ir partizanų vadų susitikimo detales iliustruoja artimiausiais metais po šių įvykių rašytas A. Ramanausko-Vanago rankraštis (Ramanauskas 1996, p.292–296). Suvažiavimo išvakarių įvykių eigą detalizuoja J. Žemaitį-Vytautą dalį kelio į susirinkimą lydėjusios ryšininkės M. Pranevičiūtės-Vaivos parodymai tardymo protokole, surašyti 1950 m. liepos mėn. (LYA, F. K-1, a. 58, b. P-9402, l. 40). Mėnaičių kaimo sodyboje buvusį bunkerį bei čia vykusius įvykius mena sodyboje gyvenusių seserų Julijonos Mikniūtės-Petrėtienės (g. 1934 m.) ir Teresės Mikniūtės-Grigaliūnienės (1924–2004) prisiminimai (Mikniūtė-Petrėtienė 2011, p.199; LGGRTC, MD, GAP, Julijonos Mikniūtės-Petrėtienės prisiminimai, filmavo D. Žygelis 2010 m. Mėnaičiuose; Mėnaičių pagrindinė mokykla, Teresės Mikniūtės-Grigaliūnienės prisiminimai). T. Mikniūtės-Grigaliūnienės gyvai perteiktus atsiminimus paskelbė istorikas, rezistentas, signataras Stanislovas Gediminas Ilgūnas (1999, p.8–10). Svarbių žinių apie abu bunkerius randame nepriklausomybės metais užrašytuose Prisiikėlimo apygardos vado adjutanto Viktoro Šniuolio-Vytvyčio (1925–2011) 1995, 1998 ir 2010 m. prisiminimuose (Šniuolis 1999, p.247–265; 2011, p.197–198; LVGA, GIP, V. Šniuolio prisiminimai, filmavo D. Papaurėlienė 1998 m. balandžio 20 d. Šiauliuose; LGGRTC, MD, GAP, A. Šniuolio prisiminimai, filmavo D. Žygelis 2010 m. rugsėjo 29 d. Balandiškyje). 1953 m. kovo 13 d. V. Šniuolis-Vytvytis buvo iškviestas į susitikimą su slaptu MGB agentu ir jo metu suimtas. Apie 1948 m. spalio mėn. Mėnaičių kaime po Stasio Mikniaus klėtimi įrengtą bunkerį, skirtą šešiams asmenims, sužinome iš V. Šniuolio-Vytvyčio 1953 m. kovo 15 d. tardymo protokolo (LYA, F. K-1, b. 28600/3, l. 28–35). Pažymėtina, kad tardomas jis neišdavė, jog bunkeryje vyko partizanų vadų suvažiavimas. Tai būtų nulėmę tragišką visos Miknių šeimos likimą. Kad suvažiavimas vyko būtent Mėnaičių kaime, ūkininko S. Mikniaus sodyboje, atsiminimuose teigė likę gyvi liudininkai –

partizanas V. Šniuolis-Vytvytis ir seserys Mikniūtės. Suvažiavimo vietos – kaimo pavadinimo tardymo protokoluose ar kituose panašaus pobūdžio rašytiniuose šaltiniuose nerasta. Iš aštuonių vasario 16 d. Deklaraciją pasirašiusių partizanų vadų šeši žuvo kovoje. J. Žemaitis-Vytautas ir A. Ramanauskas-Vanagas buvo suimti ir sovietinių teismų sprendimu sušaudyti, tačiau jokių suvažiavimo detalių, galėjusių pakenkti sodybos, kurioje jis vyko, šeiminiškams, nei J. Žemaitis-Vytautas, nei A. Ramanauskas-Vanagas tardytojams neatskleidė.

Balandiško bunkerį, buvusį po Stasio Sajaus sodybos ūkiniu pastatu, išdavė Prisiikėlimo apygardos Povilo Lukšio rinktinės Lukšio būrio vadas Albertas Stoškus Staškevičius-Dainotas. 1952 m. liepos 28 d. jo tardymo protokole yra parodymai apie Balandiško bunkerį (LYA, F. K-1, a. 58, b. 23454/3, l. 138–140). Dėl šios išdavystės 1952 m. spalio 17 d. bunkeris buvo aptiktas. Archyvuose yra bunkerio suradimo aktas ir schema (LYA, F. K-1, a. 58, b. 23454/3, l. 194–195). Tą pačią dieną buvo suimtas ir S. Sajas. Duomenų apie bunkerį randame suėmimo orderyje ir vėlesniuose S. Sajaus tardymo protokoluose (LYA, F. K-1, a. 58, b. 23454/3, l. 3, 20–23, 27–36). Turima istorinė informacija buvo tikrinama archeologinių tyrimų metu. Be to, archeologinių tyrimų Mėnaičiuose metu kiekvieną dieną su šio straipsnio autoriais gyvai bendravo ir prisiminimais apie bunkerį noriai dalinosi J. Mikniūtė-Petrėtienė (49 pav.). Tyrinėjant bunkerį Balandiškyje dėl sveikatos problemų V. Šniuolis-Vytvytis neturėjo galimybės atvykti, bet kiekvienos tyrimų dienos rezultatai su liudininku buvo aptariami telefonu.

Archeologinių tyrimų metu J. Mikniūtės-Petrėtienės papasakotus prisiminimus pateikiame ištaisai: „*Partizanai į mūsų sodybą užeidavo dažnai. Tėvukas turėjo nuo karo pasislėpęs ginklų ir šovinių, tai jis visa tai atiduodavo partizanams. Tokiu būdu įgavo partizanų pasitikėjimą. 1948 m. spalio mėnesį pas tėvuką (Stanislovą Miknių) atėjo partizanai ir pradėjo prašyti, kad leistų jo sodyboje išsikasti bunkerį. Atėjo šešiese – broliai Šniuoliai, Laužikas, Laurynas Mingėlas, Liesys ir Grigonis. Tėvukas sutiko. Man tada buvo*

49 pav. Archeologiniai tyrimai Mėnaičiuose, Miknių sodyboje buvusiam bunkeryje. Darbus stebinčiųjų centre – Julijona Mikniūtė-Petrėtienė. G. Vėliaus nuotr.

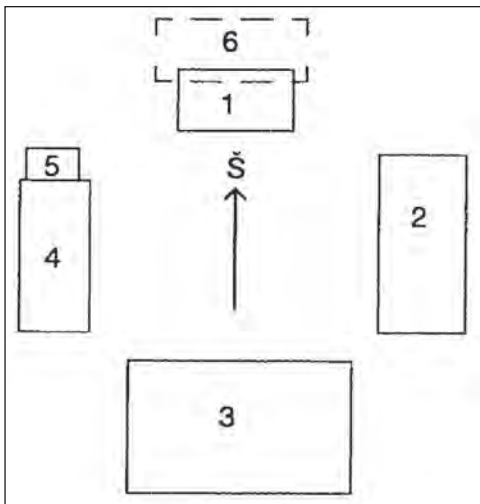
13 metų, tai nežinau, ar ilgai partizanai įkalbinėjo tėvuką, ar ne. Su visu įrengimu – patys kasimo darbai, sienos, lubos – bunkeris buvo daromas tris naktis. Gultus, stalą, lentynas pasidarė jau vėliau. Bunkerį kasė patys partizanai be niekieno pagalbos. Tėvukas tik išvežinėjo žemes. Kai bunkeris buvo iškastas ir jame įvyko Suvažiavimas, tai patys partizanai šį bunkerį pavadino Romuva, Karininkų Romuva. Mano pagrindinė užduotis buvo stebėti, kad netikėtai neužėitų nepažįstami žmonės. Partizanus mes maitino me. Ką mes valgėme, tą ir jie. Jokių prabangių maistų nebūdavo. Naktį nuo bunkerio kasimo susidariusias žemes tėvukas paskleisdavo ant kalniuko, maždaug toje vietoje, kur dabar stovi paminkliukai, o anksčiau ryte, kol dar visi kaimynai miegodavo, užardavo. Bunkerio viduje teko būti, bet retai. Dažniausiai kai nebūdavo partizanų. Išsėmdavau vandenį. O kai bū-

davo bunkeryje partizanai, tai eidavau sargybą. Prie jų nelipdavau į vidų. Jei būdavo ramu, tai partizanai valgydavo viršuje (klėtėlėje), o jei koks neramumas, tai valgyti nešdavosi į vidų. Jei būdavo pavojus, tai turėjome sutartinį ženklą suduoti į bunkerio dangtį tris kartus. Kai pavojus praeidavo, į bunkerio dangtį suduodavome du kartus. Bunkerio angą sulygindavome su žeme. Tėvukas buvo padaręs tokį medinį plaktuką, žemes suplakdavome. Viskas atrodydavo kaip asla. Dar šiukšlių ant viršaus pabarstydavome. Stulpelius bunkeriui vyrai parsinešė iš miško, o sienų įrengimui lentų nebuvo kur greitai gauti, tai tėvelis (Stanislovas Miknius) atidavė lentas, kurios buvo paruoštos trobos antram galui įrengti. Lentos buvo eglinės, neobliuotos. Iš jų sudėjo bunkerio grindis ir iškalė sienas. Daugiausiai daiktų buvo sudėta ant lentynos. Ten buvo ir rašoma mašinėlė, radijas, rašomasis popierius. Kai

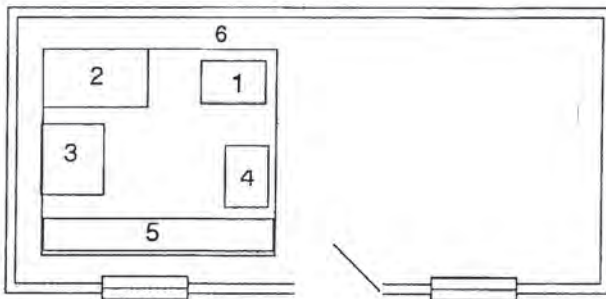
rašydavo, visa tai nusikeldavo ant staliuko. Ginklams sudėti, aš taip įsivaizduoju, buvo vieta gale gultų. Ten buvo toks tarpiukas, už staliuko prie galo lovos. Pasišviesdavo žibaline lempa. Tėvukas važiuodavo žibalo pirkti. Roputė buvo stiklinė. 1949 m. tėvas ir vyresnioji sesuo Vasario 16-ąją šventė bunkeryje kartu su partizanais, o aš su mama dežuravome, kad kas neužteitų. Vasario 16-ąją šventė bunkeryje. Sesuo ir tėvukas ten ilgai nebuvo. Giedojo himną, buvo tėvukui paskirtas apdovanojimas. Valandą kitą jie ten pabuvo ir išlipo. Sesuo sakė, kad partizanai gražiai dainavo, buvo linksma. Gaila, kad mano sesuo ta vidurinioji jau mirusi, ji labai daug su jais bendravo. Ji labai daug būtų papasakojusi. Partizanai laikėsi asmens higienos, skusdavosi. Tik Šibaila (Juozas Šibaila-Merainis) barzdą augino. Pirties mes neturėjome. Bet tėvukas atnešdavo vandens, tai jie išlipę iš bunkerio klėtelėje nusiprausdavo ir nusiskusdavo. Po suvažiavimo partizanai išėjo apie vasario 20 d. Pasiliko tik Šibaila. Apie savaitę jis čia dar dirbo kartu su Šniuoliais ir Liesiu. O atėjo jie pas mus tikrumoje antrą vasario, naktį. Nors daug kur knygoje rašo, kad dešimtą. Nes buvo tėvukas, vidurinioji sesuo ir mama išvažiavę į vestuves. Namie buvome pasilikę tik aš ir vyriausioji sesuo tuo metu, kai jie atėjo. Sesuo labai išsigando, nes atėjo daug nepažįstamų partizanų. O buvo žadėję, kad gyvens tik tie pažįstami šeši. O kai atėjo su tokiu būriu, tai tėvukas grįžęs iš vestuvių ėmė priekaištauti. Bet atėjo jie tikrai antrą vasario, nes data tokia žymi – tėvukai į vestuves buvo išvažiavę. Po partizanų suvažiavimo vietiniai partizanai į bunkerį tai pareidavo, tai išeidavo. Vasaromis partizanų nebuvo. Bunkeris buvo „žieminis“. Tik 1949 m. vasarą bunkeryje Izabelė Vilimaitė-Stirna slaugė Užpelkių kautynėse sunkiai sužeistą Lauryną Mingelą-Džiugą. Šiame bunkeryje jis gydėsi daugiau nei metus. Ilgiausiai šiame bunkeryje laikėsi Šniuolis, Mingėlas ir Vilimaitė. Dar 1952 m. ateidavo, bet retai. Paskutinį kartą buvo atėję 1952 m. rudenį. Tada atsisveikino, pasakė, kad nebegrįš, paprašė, kad sunaikintume bunkerį. Bet dar 1949 m. vasarį po suvažiavimo išeidamas Žemaitis (Jonas Žemaitis-Vytautas) liepė panaikinti tą bunkerį, užkasti. Bet vietinių partizanų prašymu

mes to nepadarėme, o kai atvedė sužeistą Mingelą, tai nori nenori reikėjo laikyti bunkerį. 1953 m. balandžio 1 d. tėvukas rado bunkerį įlūžusį. Tuoj pat pradėjo jį užpylinėti. Užpylinėjo taip pat slapta. Užpylė gal per savaitę. Tėvukas 1953 m. rudenį buvo MGB suimtas ir tardomas dėl bunkerio. Bandė išsiginti. Tačiau buvo suvestas į akistatą su suimtu Viktoru Šniuoliu. Pastarasis akistatos metu patvirtino, kad partizanai Miknių sodyboje buvo išsikasę bunkerį. Tačiau apie įvykusį suvažiavimą nepasakė nieko. Tėvukas teisinosi, kad buvo priverstas ginklu ir kito pasirinkimo neturėjęs. MGB'istai tėvukui pasakė, kad gali džiaugtis, kad Stalinas jau miręs, o tai būtų važiuojant į Sibirą tą pačią dieną. Po tardymų į mūsų sodybą MGB neatvažiavo, nesidomėjo net kurioje vietoje tas bunkeris buvo. Ankstesniais laikais būdavo mūsų namuose didžiulės kratos. 1949 m., iš karto po suvažiavimo buvo labai ankstyvos Velykos. Mama su viduriniąja seserimi buvo išvažiavusios į bažnyčią į Pašušvę. Namuose buvome aš, tėvukas ir vyriausioji sesuo. Iš po nakties buvo pasnigę. Tik žiūrime ateina didžiausias būrys baltais apsiaustais apsimuturiavę. Su šunimis. Bunkeryje buvo partizanai, sesuo neperseniausiai buvo jiems nunešusi valgyti. Spėjome jiems duoti ženklą. Tėvuką nuvarė į svirną, seserį į klojimą, o mane uždarė kambaryje. Mačiau, kaip šniukštinėjo po visus kambarius, lipo ant aukšto. O tėvukas, buvęs svirne, pasakojo, kad stovėjo kampe nei gyvas, nei miręs. Su tokiais strypais badė ir badė visą aslą. Jei būtų pataikę į vietą, kur buvo bunkerio dangčio sudūrimas, būtų pajutę minkštesnę vietą ir pradėję rausti... Ačiū Dievui neužtiko. Davus ženklą apie pavojų, į ventiliacijos angas partizanai buvo įkišę žibalu sumirkytus skudurus. Neužuodė ir šunys. Viskas baigėsi laimingai. Menkesnių krattų būdavo ne viena“ (LGGRTC, MD, GAP, Julijonos Mikniūtės-Petrėtienės prisiminimai, filmavo D. Žygelis 2010 m. Mėnaičiuose).

G. Ilgūno publikuoti J. Mikniūtės-Petrėtienės sesers Teresės prisiminimai panašūs, bet kai kurios detalės skiriasi, yra papildomų duomenų: „Miknių sodyboje tuo metu buvo gyvenamasis namas, klounas, tvartas su pristatyta daržine ir klėties pastatas

50 pav. Pagal T. Mikniūtės-Grigaliūnienės pasakojimą G. Ilgūno nubraižyta Miknių sodybos schema: 1 – klėtis, kurioje buvo iškastas bunkeris, 2 – gyvenamasis namas, 3 – kluonas, 4 – tvartas, 5 – daržinė, 6 – tvartas, pastatytas nugriovus bunkerį (Ilgūnas 1999, p.8)

51 pav. Pagal T. Mikniūtės-Grigaliūnienės pasakojimą G. Ilgūno nubraižyta Miknių sodyboje buvusios klėties bei po ją įrengto bunkerio schema: 1 – anga į tunelį, 2 – gultai, 3 – stalas, 4 – lentynėlė, 5 – lentynos spaudai ir kitiems reikmenims, 6 – ventiliacijos angos (Ilgūnas 1999, p.8)

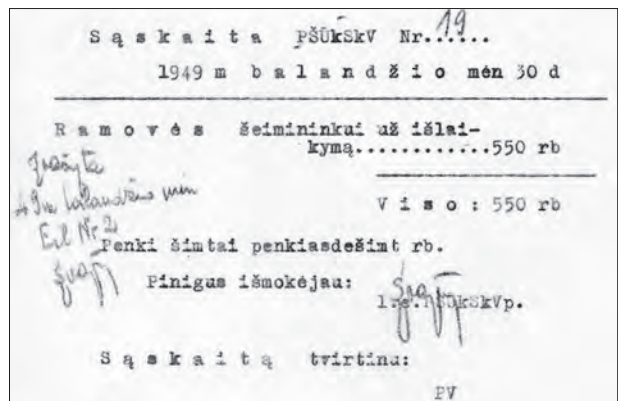
(50 pav.). Į šį pastatą buvo vienerios durys iš kiemo pusės. Klėtis kairėje (gali būti, kad šiame pasakojime buvo sumaišytos klėties pusės. – Aut.) prie sienų buvo įrengti aruodai grūdams, o dešinėje pusėje buvo laikomos daržovės, įrengta viralinė, kurioje Mikniai virdavo jovalą gyvuliams“ (Ilgūnas 1991, p.8). T. Mikniūtės manymu, Leonardas Grigonis-Užpališ tėvo paprašė leisti jų sodyboje išsikasti bunkerį 1948 m. pabaigoje. „Kasti bunkerį 1948 m. rugsėjo

27 d. atėjo šeši partizanai. [...] Pirmiausia išardė klėtis pasieniuose buvusius aruodus ir jos viduje pradėjo kasti duobę.[...] Iškasę duobę iš karčių ir lentų partizanai padarė bunkerio grindis, sienas ir lubas, įrengė angą įlipti į bunkerį ir ventiliaciją. Bunkerio lubas užpylė per metrą storumo žemės sluoksniu. Bunkeris buvo gana gilus, jame buvo galima stačiam stovėti. Bunkerio angai uždengti partizanai padarė dėžę-dangtį, į kurį pripylė žemės. Dangtis išėjo toks sunkus, kad vienas žmogus niekaip negalėjo jo iškelti. Tada, išpylė iš dangčio žemę, į jį prigrūdo spalių, o žemės užpylė tik ant viršaus. Tada dangtį galima buvo iškelti vienam žmogui. [...] Bunkerio dangtį galima buvo iškelti tik iš lauko, viduje buvę partizanai patys niekada nebandė dangčio iškelti“ (Ilgūnas 1991, p.8–9). Skirtingai nei sesuo Julijona, Teresė Mikniūtė teigia, kad bunkerį partizanai iškasė ir įrengė per pusantros paros. Taip pat T. Mikniūtė papasakojo, kad „Bunkerio viduje partizanai prie vienos sienos iš lentų padarė du gultus, vieną viršum kito. Ant kiekvieno jų buvo galima gulėti dviem žmonėm – vienu metu galėjo gulėti keturiese. Ant gultų partizanai paklojo Miknių duotus čiužinius, pagalves, patalynę. Prie kitos sienos padarė stalą, dar prie kitos – lentyną laikraščiams, knygoms, dokumentams, rašomajai mašinėlei“ (Ilgūnas 1991, p.9). Pateikiame G. Ilgūno pagal T. Mikniūtės-Grigaliūnienės atsiminimus sudarytą klėties ir bunkerio schemą (51 pav.). „Bunkerį įrengę šeši Prisikėlimo apygardos partizanai jame apsigyveno 1948 m. pabaigoje. [...] 1949 m. pradžioje apygardos vadas L. Grigonis pranešė Mikniam, kad iš jų išeina ilgesniam laikui. Atsisveikindamas kalbėjo, kad visko gali atsitikti, gali ir nebegrįžti“. T. Mikniūtė nurodo, kad nematyti partizanai sodyboje pasirodė vasario pradžioje. „[...] L. Užpališ atidarė bunkerio angą ir įsakė ten buvusiems partizanams išeiti. Kai anie išėjo, į jį nusileido kluone laukę naujai atėję partizanai“ (Ilgūnas 1991, p.9). T. Mikniūtės teigimu, tuomet bunkeryje slėpėsi devyni partizanai. Kiekvieną rytą Mikniai nukeldavo bunkerio dangtį, partizanai išlipdavo į viršuje buvusią klėtį ar viralinę. Šią T. Mikniūtės pasakojimo vietą iliustruojame nuotrauka, daryta kitos apygardos vada-

52 pav. Tauro apygardos Vytauto rinktinės ketvirtos kuopos štabo būstinės vadovybė, išlipusi iš bunkerio, užkandžiauja. Dešinėje matyti pakeltas bunkerio angos dangtis (GAM, GEK7101-76, PF2239-76).

vietėje (52 pav.). Manome, kad Miknių sodyboje pusryčiaujančios partizanų vadovybės vaizdinys turėjo būti labai artimas. T. Mikniūtė taip pat papasakojo, kad „Partizanų vadai atėjo labai suvargę, gyvių apnikti. [...] Moterys ilgai juos švarino, skalbė, virino apatinius drabužius, kaitino, lygino uniformas, baimindamosi, kad kas nepamatytų. Bunkeryje apsigyvenus devyniems vyrams, ėmė trūkti oro, geso žibalinė lempa. Partizanai įrengė antrą ventiliacinę angą. [...] Valgyti jiems duodavo paprastai tris kartus: pusryčius, pietus ir vakarienę. Paruoštą maistą iš trobos nešdavo į viralinę. [...] Bunkeryje buvo dėžė, kurioje buvo maisto atsarga: duonos, mėsos, vandens. [...] Mikniai laikė tris kiaules ir visas papjovė partizanų vadams susirinkimo metu maitinti. Papjovė ir laikytus maistui keturis avinukus“ (Ilgūnas 1999, p.10). Beje, matyt, už tai Mikniams buvo atlyginta, Ramovės šeimnininkui už išlaikymą sumokėta 550 rublių (53 pav.). T. Mikniūtė prisiminė, kad partizanų vadai maistu niekuomet nesiskundė, niekada negėrė

53 pav. Partizanų buhalterinė sąskaita, rodanti, kad Ramovės bunkerio šeimnininkui (S. Mikniui) buvo kompensuota už bunkerio išlaikymą (sąskaita aptikta Miknių sodybos kieme kartu su kitais po suvažiavimo paslėptais partizanų dokumentais, visi jie 2012 m. perduoti į LYA)

jokių alkoholinių gėrimų, bunkeryje nerūkė. Apie vasario 20 d. vadai iš bunkerio išėjo. Išeidami pažadėjo, kad Lietuvai atgavus nepriklausomybę už pagalbą partizanų vadovybei Radviliškyje viena gatvė

bus pavadinta Stasio Mikniaus vardu, o jų sodyboje bus pastatytas paminklas čia vykusiame partizanų vadų pasitarimui atminti. Apygardos vadas L. Grigonis-Užpalis S. Mikniui įteikė pažymėjimą apie jo apdovanojimą Vyčio kryžiaus ordinu. Partizanų vadams išeinant iš Miknių apygardos vadas L. Grigonis-Užpalis su S. Mikniumi prie šulinio svirties užkasė bidoną su partizanų dokumentais (Ilgūnas 1999, p.10). Bidoną S. Miknius kelis kartus užkasė vis kitoje vietoje, galiausiai partizanų dokumentai buvo atsitiktinai aptikti 2004 m. kasant pamatus sodybos priestatui. Pirmiausia buvo iškastas butelis, jame – sodybos šeimininko Laisvės Kovos kryžiaus apdovanojimas. Dokumentų bidone rasta daugiau nei tūkstantis (Čekutis, Žygelis 2011, p.193–194). 2012 m. dokumentai buvo perduoti LYA. T. Mikniūtė taip pat papasakojo, kad „Po partizanų vadų pasitarimo bunkeryje vėl slėpėsi Prisikėlimo apygardos partizanai: broliai Antanas ir Bronius Liesiai, Viktoras ir Vytautas Šniuoliai, partizanas Briedis ir kiti. [...] Mikniūtėms tekdavo juos slaugyti. Ilgai jų bunkeryje gydėsi Viktoro Šniuolio atvežtas sužeistas partizanas, kuriam buvo peršauti smakras ir ranka. Kurį laiką Miknių bunkeryje slėpėsi ryšininkė partizanė Izabelė Vilimaitė. Ilgai jų bunkeryje gydėsi ir susirgęs partizanas Viktoras Šniuolis. [...] Paskutinis Miknių sodybos bunkeryje slapstėsi ir gydėsi sužeistas partizanas Mingilas-Gintaras. Jis iš Miknių bunkerio išėjo 1953 m. pavasarį“ (Ilgūnas 1999, p.10).

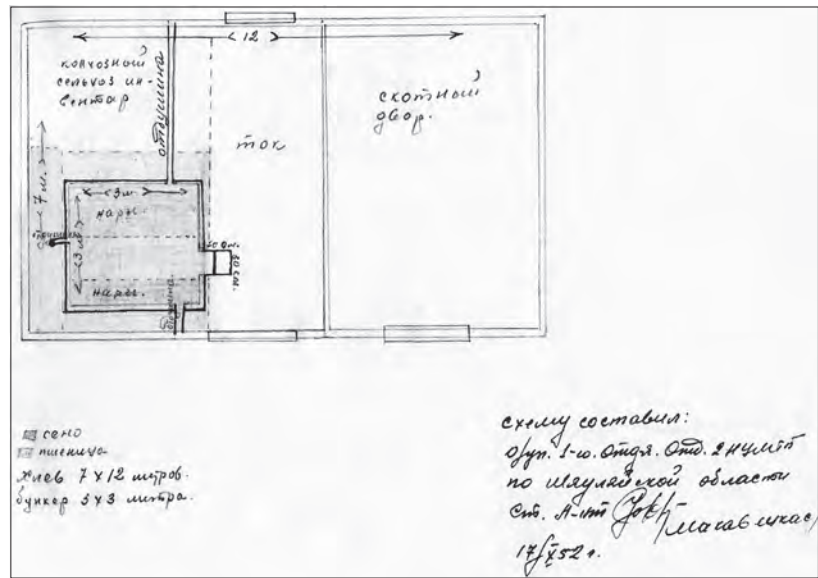
Apie Mėnaičių bunkerį svarbių duomenų yra ir V. Šniuolio-Vytvyčio prisiminimuose. Jie buvo nufilmuoti du kartus, 1998 ir 2010 m. Kadangi pasakojimai šiek tiek skiriasi ir vienas kitą papildo, pateikiame juos visus: „1948 m. Mėnaičių kaime, pas ūkininką Miknių įsirengėme būstinę – gerą bunkerį – apygardos štabo bunkerį. Ten buvo svirnas su plūkta asla. Mes iškasėme 3,5 ant 2,5 metrų dydžio bunkerį, iškasėme gana gily ir gana storą sluoksnį žemių, apie 70 cm supylėme ant viršaus. Paskui padarėme įėjimo angą – ten būdavo tokie du vienas į kitą įeinantys dangčiai, pripilta žemių, dangtį įdėdavome, truputiuką žemes palygindavome ir nieko nesimatydavo. Viduje viename gale buvo įrengti dviejų aukštų gultai,

šone buvo darbo stalelis, ant kurio stovėjo rašomoji mašinėlė, radijo aparatas, rotatorius. O priešais buvo padarytas dar vienas gultas, kad ant jo atsisėdus būtų galima dirbti, ir galima būtų vienam miegoti. Žodžiu, ten tilpome penki žmonės, o iš bėdos tai sutilpdavo ir daugiau, sukrisdavome ir ant grindų, jei kokia bėda ar reikalas. Tai va šį bunkerį mes įsirengėme 1948 m. rudenio“ (LVGA, GIP, V. Šniuolio prisiminimai, filmavo D. Papaurėlienė 1998 m. balandžio 20 d. Šiauliuose). „Buvo 1948 m. rudenio. Užėjome pas Miknius. Paprašėme leidimo perdiuoti. Šeimininkas mums leido perdiuoti daržinėje. Kiek vėliau, kai išsikalbėjome su šeimininku, Prisikėlimo apygardos vadas Leonas Grigonis paprašė leidimo išsikasti jo sodyboje bunkerį. Kiek pagalvojęs, sodybos šeimininkas sutiko. Per dieną šeimininkas priruošė balkiukų, lentų. Buvome jauni, tai bunkerio duobę iškasėme gana greitai. Bekasant tame svirnyje prisirinko daug žemių, tai nakties metu jas karučiais išvežėme ant daržo ir paskleidėme, o rytą šeimininkas pasikinkė arklį ir tas žemes užarė, kad žymės nesimatytu. Tada galutinai įrengėme bunkerio vidų ir dangtį. Dabar gerai neatsimenu, ar žemės kasimo darbus atlikome per vieną naktį, ar per dvi naktis. Atsimenu, kad skubėjome, kad kas neužėitų ir nepamatytų. Žemė nepasakyčiau, kad sunkiai kasėsi; gal tik paviršius truputį kietesnis buvo. Akmenų daug nebuvo, o ir tie smulkūs. Bunkeris buvo skirtas Prisikėlimo apygardos vadovybės darbui – štabui. Po laiptukais į bunkerį buvo tokia niša iškasta; ten stovėdavo indas gamtiniams reikalams atlikti, nes kartais būdavo, kad ir po kelias paras negalėdavome išlįsti į viršų. Išlįpti ir įlįpti į bunkerį buvo naudojami paprasti laipteliai. Kai įlįpti į bunkerį, tai vienoje pusėje buvo stalas, toliau gale gultai dviejų aukštų. Dar vienas gultas buvo padaromas iš stalo. Stalas buvo su atlankstu. Gultai buvo tokio pločio, kad sutilpti miegoti dviems žmonėms. Gal kiek platesni nei vienas metras. Virš stalo palei pat lubas buvo lentyna dokumentams sudėti. Ar buvo tokia pati lentyna kitoje bunkerio pusėje, neprisimenu“ (LGGRTC, MD, GAP, A. Šniuolio prisiminimai, filmavo D. Žygelis 2010 m. rugsėjo 29 d. Balandiškyje). Atsiminimuose, tiesa, kiek glausčiau, V. Šniuolis-Vytvytis

pasakoja ir apie Balandiščio kaime, Sąjū sodyboje, buvusį bunkerį: „Paskui dar Balandiščio kaime pas Stanislovą Sąjū įsirengėme kitą bunkerį, kaip atsarginį, jei vienas išsišifruotų; o čia ateina žiema – kad turėtume kur persibazuoti. Bet pas Sąjus bunkeris buvo mažiau gilus (nei Mėnaičiuose). Gilesnį iškasti neleido vanduo – atsirasdavo vandens. Ten buvo ne dviejų aukštų, o vieno aukšto gultai, todėl daug mažiau tilpdavo žmonių“ (LVGA, GIP, V. Šniuolio prisiminimai, filmavo D. Papaurėlienė 1998 m. balandžio 20 d. Šiauliuose). V. Šniuolis-Vytvytis kartu su kitais Prisikėlimo apygardos štabo nariais čia

slapstėsi ir dirbo iki 1950 m. rudens. Tuo metu ši vieta oficialiai jau vadinosi LLKS visuomeninės dalies bunkeriu. Gavę žinių, kad bunkeris gali būti išduotas represiniams okupaciniams organams, partizanai skubiai jį apleido. Kaip paaiškėjo – ne veltui. Sovietinės represinės struktūros kelis mėnesius aplink Sąjū sodybą laikė išdėstytas pasalas, tikėdamiesi, kad galbūt partizanai į bunkerį sugrįš. Vėliau bunkeris sodybos šeimininkų nebuvo užpiltas, laikui bėgant savime įgriuvo ir sunyko. Tai sąlygojo palyginti prastą bunkerio medinių konstrukcijų išlikimą.

Balandiščio bunkeris, skirtingai nei Mėnaičių, buvo išduotas dar veikiantis, todėl daugiau duomenų yra represinių struktūrų dokumentuose. S. Sąjū suėmimo orderyje rašoma, kad 1952 m. spalio 17 d. ūkiniame pastate po nesumaltais kviečiais buvo aptiktas 3x3x1,5 m dydžio bunkeris. Jame buvo du vokiški šautuvai, šaudmenų, radijo aparatas „Rodina“, du laišakai (LYA, F. K-1, a. 58, b. 23454/3, l. 3). Daugiau ir detalesnės informacijos randame bunkerio suradimo akte, prie kurio pridėta ir schema (54 pav.). Akte detaliau aprašyti bunkeryje rasti daiktai, pridėtas ūkinio pastato ir po juo buvusio bunkerio brėžinys (LYA, F. K-1, a. 58, b. 23454/3, l. 194–195). Brėžinys gana detalus, atliktas naudo-

54 pav. Schema, buvusi pridėta prie Balandiščio kaime, S. Sąjū sodyboje, išduoto bunkerio suradimo akto (LYA, F. K-1, a. 58, b.b. 23454/3, l. 195)

jant net trijų spalvų pieštukus, yra reikalingi brėžinio detalių paaiškinimai, bet, kaip vėliau parodė archeologinių tyrimų rezultatai, jis nubraižytas netiksliai. Šiek tiek informacijos apie bunkerį, taip pat apie jį lankiusius asmenis randame bunkerį išdavusio A. Stoškaus-Dainoto tardymo protokole. Jame rašoma, kad „Bunkeris Stanislavo Sąjū sodyboje įrengtas žemėje, ūkiniame pastate. Įėjimas į jį yra ūkiniame pastate, kairėje pusėje nuo durų, maždaug už 2 metrų. Bunkeris viduje išmuštas lentomis ir yra maždaug 3 m ilgio, 2 m pločio ir 1,5 m aukščio. Šiuo metu bunkeryje yra „Povilo Lukšio“ banditų grupės štabo dokumentai, rašymo mašinėlė, radijo imtuvas „Rodina“ ir medikamentai“ (LYA, F. K-1, a. 58, b. 23454/3, l. 139).

Remdamiesi V. Šniuolio-Vytvyčio, seserų Mikniūčių prisiminimais ir kai kuriais dokumentais galime pabandyti atkurti to meto įvykių eigą. Tai jau bandė daryti viena geriausių pokario rezistencijos specialistų istorikė Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė (2005, p.197–205). Po kelionės iš Pietų Lietuvos, pasiekę Žemaitiją ir lydimi Vakarų Lietuvos srities štabo viršininko Vytauto Gužo-Kardo bei Kęstučio apygardos štabo viršininko Roberto Gedvilo-Sidabro, Aleksandras Grybinas-Faustas ir A. Ramanauskas-

Vanagas iškeliavo į Radviliškio apskritį. Ryšininkų padedami vasario pradžioje jie pasiekė Prisikėlimo apygardą. Gavęs žinią apie tai J. Žemaitis-Vytautas nutarė pats su atvykėliais susitikti. Tuo metu jis buvo apsistojęs Einoraičių kaime. Iš Einoraičių, lydidas dviejų partizanų, atėjo į Gudesų kaimą, kur susitiko su ryšininke Pranevičiūte, ši J. Žemaitis-Vytautą nuvedė į Jaugelių kaimą. Ten turėjo vykti susitikimas su iš kitų sričių atvykusiais partizaniais. Kadangi J. Žemaitis-Vytautas sirgo ir ėjo lėtai, kelionė užtruko. Vasario 6 d. pasiekė Jaugelių kaimo gyventoją Kemeklį, kur jau laukė L. Grigonis-Užpalis, J. Šibaila-Merainis ir Pietų Lietuvos partizanų vadai A. Ramanauskas-Vanagas ir A. Grybinas-Faustas. J. Žemaitis-Vytautas įtarė, kad atvykėliai gali būti provokatoriai. Porą dienų tarp partizanų vyko įvairūs neoficialūs pokalbiai ir tik vasario 8 d. vakare visų lūpose jau skambėjo daina (Gaškaitė-Žemaitienė 2005, p.199–200). N. Gaškaitė-Žemaitienė teigia, kad oficialūs pasitarimai ir posėdžiai vyko vasario 10–20 d. Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje Mėnaičių kaime. Jau pirmame posėdyje buvo pakeistas organizacijos pavadinimas į Lietuvos Laisvės Kovos sąjūdį. Vėlesni posėdžiai jau vadinosi LLKS tarybos posėdžiais (Gaškaitė-Žemaitienė 2005, p.200–201). J. Žemaičio-Vytauto 1953 m. liepos 14 ir 23 d. tardymo protokoluose taip pat aiškiai pabrėžiama, kad suvažiavimas vyko tik Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje (LYA, F. K-1, a. 58, b. 33960/3, T. 1, l. 171, 193–194). Kad iš pradžių suvažiavimas vyko kur nors kitur, rankraštyje nemini ir A. Ramanauskas-Vanagas (LYA, F. K-1, a. 58, b. 44618/3, T. 19, l. 247–250).

Kyla klausimas, koks gi yra Balandiščio kaime, S. Sajaus sodyboje, įrengto bunkerio vaidmuo visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimo kontekste. Vienintelis V. Šniuolis-Vytvytis mini, kad suvažiavimas prasidėjo 1949 m. vasario 2 d. Balandiščio kaime ir čia truko apie savaitę, kol buvo priimtas sprendimas perkelti jį į Mėnaičius. Toks sprendimas neva priimtas dėl aplinkiniuose kaimuose prasidėjusių MGB kratų (LGGRTC, MD, GAP, V. Šniuolio prisiminimai, filmavo D. Žygelis 2010 m. rugsėjo 29 d.

Balandiškyje). Tačiau kyla pagrįstų abejonių dėl šio V. Šniuolio-Vytvyčio teiginio, nes jis akivaizdžiai prieštarauja N. Gaškaitės-Žemaitienės surinktai medžiagai, įrodančiai, kad vyriausioji partizanų vadovybė 1949 m. vasario 6–8 d. dar posėdžiavo Jaugelių kaime, ir J. Žemaičio-Vytauto parodymams. Be to, anksčiau, 1995 m., užrašytuose prisiminimuose V. Šniuolis-Vytvytis (2011, p.197–198), aptardamas suvažiavimo eigą, rašo, kad jis nuo pat pradžių vyko Mėnaičiuose, o Balandiščio bunkerio apskritai net nemini. Vienas šio straipsnio autorių, D. Žygelis, V. Šniuolio-Vytvyčio ne kartą atkakliai klausinėjo, kas iš partizanų vadų ir kada atkeliavo į Balandiškį ir kada pasitraukė į Mėnaičius, bet jokio aiškesnio atsakymo V. Šniuolis-Vytvytis nepateikė. Beje, V. Šniuolio-Vytvyčio prisiminimų apie suvažiavimo eigą „patikimumą“ akivaizdžiai rodo jo pasakojimas apie tuomet dar neegzistavusio (iškastas tik 1949 m. rudenį) bunkerio vaidmenį suvažiavime: „*Nors ir turėjome toje pačioje sodyboje pas Sajaus bunkerį, bet jis buvo negilus, nes giliau iškasti neleido vanduo. Gultai buvo ne dviem, bet vienu aukštu, todėl daug mažiau tilpdavo žmonių. Todėl ten visa ta mūsų Taryba posėdžiauti nebegalėjo, tai jie persikėlė į Mėnaičių kaimą, į Miknių sodybą, į tą didesnę bunkerį. Tai jie ten posėdžiaudavo, o mes gaudavome visą medžiagą, ką jie per dieną nuveikė, perspausdindavau asmeniškai mašinėle, spausdindavome nutarimus ir palaikėme ryšius, aprūpindavome maistu ir viskuo, kuo reikia*“ (LVGA, GIP, V. Šniuolio prisiminimai, filmavo D. Papaurėlienė 1998 m. balandžio 20 d. Šiauliuose).

Visa tai įvertinus tampa aišku, kad suvažiavimo delegatai iš Jaugelių susirinko tiesiai Prisikėlimo apygardos štabavietėje Mėnaičiuose, nedarydami nereikalingo apie 12 km lanksto į Balandiškį. Manome, kad Balandiščio kaimo sodyboje buvusi kamaraitė vadovybės suvažiavimui negalėjo būti naudojama vien dėl konspiracijos trūkumų. Pati sodyba buvo gana atviroje vietoje. Minėta patalpėlė niekaip nebuvo užmaskuota, taigi bet koks netikėtas priešosi pasirodymas galėjo pražudyti visą Lietuvos partizanų vadovybę. Tokiomis sąlygomis partizanai ne tik neposėdžiaudavo, bet apskritai vengdavo būti.

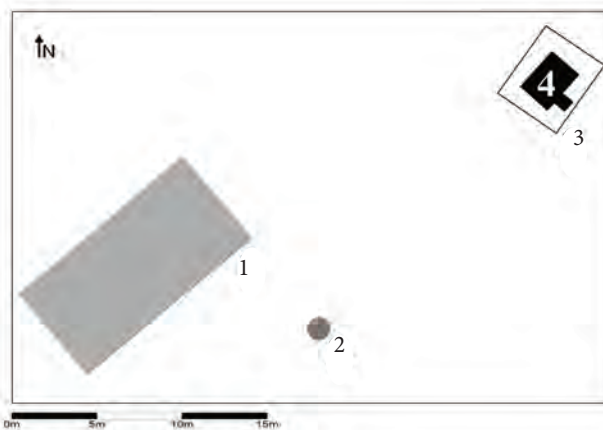
Apibendrinami istorinę suvažiavimo eigos medžiagą galime teigti, kad jis vyko Mėnaičių kaime, Miknių sodyboje, po klėtimi įrengtame Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje. Balandiško kaime esančioje Sąjū sodyboje galėjo įsikurti suvažiavimo delegatus aptarnaujantys ir saugantys partizanai. Bet pastaraisiais metais spaudoje pasirodė teiginių, kad būtent Balandiškyje buvo pasirašyti LLKS įkūrimo dokumentai, kad tai Lietuvos valstybingumo istorijai reiškia tą patį, ką ir Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio įkūrimas 1988 m., ir kad Sąjū sodyba mūsų atminčiai taip pat svarbi, kaip ir Vilniaus sporto rūmai (Čepulytė, Kulevičius 2012, p.200). Šios mintys pateikiamos kaip neginčijamos, nors pagrįstos tik prieštarais V. Šniuolio-Vytvyčio prisiminimais ir prieštarauja visiems žinomiems rašytiniams šaltiniams. Paralelių vedimas su Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiu taip pat yra klaidinantis. 1949 m. jokia nauja organizacija nebuvo įkurta, tik restruktūrizuota sena, kartu pakeistas jos pavadinimas. Beje, tai labai aiškiai pabrėžta ir pačiame LLKS steigimo dokumente: „Atsižvelgiant į tai, kad priešas savo tikslams panaudojo ir ateityje gali panaudoti ligšiolinį sąjūdžio pavadinimą, [...] sąjūdį pavadinti nauju vardu – LIETUVOS LAISVĖS KOVOS SAJŪDIS“.

BALANDIŠKIO IR MĒNAIČIŲ BUNKERIŲ ARCHEOLOGINIAI TYRIMAI

2010 m. lapkričio mėn. LGGRTC užsakymu archeologiniai tyrinėjimai buvo atlikti Balandiško kaime esančioje Lietuvos partizanų ryšininkų Sąjū sodyboje, po ūkinio pastato buvusio bunkerio vietoje. Tyrinėjimų vieta pasirinkta vadovaujantis V. Šniuolio-Vytvyčio prisiminimais. Jis nurodė sodyboje stovėjusio ūkinio pastato vietoje esančią įdubą kaip bunkerio vietą. Iš viso tuomet sodyboje buvo tik du pastatai. Dabar ūkinio pastato nebelikę, matomas tik ties įėjimu buvęs, matyt, atraminis durų staktos akmuo. Prieš pradėdant tyrimus bunkerio vietoje buvo gana aiškiai matoma ovali 2x3 m dydžio, iki 0,5 m gylio įduba, orientuota PV–ŠR kryptimi (55 pav.). Jos vie-

55 pav. Balandiško kaime, Sąjū sodyboje, bunkerio vietoje išmatuota būsima perkasa. G. Vėliaus nuotr.

56 pav. Balandiško kaime, Sąjū sodyboje, tyrinėtoms perkasoms situacijos planas: 1 – gyvenamasis namas, 2 – šulinys, 3 – perkasa, 4 – bunkeris. G. Vėliaus brėž.

toje kasta 4x5 m dydžio perkasa, orientuota analogiška kryptimi. Perkasa buvo 16,7 m į ŠR nuo sodybos gyvenamojo pastato (nuo pastato R iki perkamos V kampo) (56 pav.). Pradėjus kasinėti paaiškėjo, kad bunkerio vieta ilgą laiką naudota kaip šiukšlių duobė. Joje aptikta įvairiausių buitinių šiukšlių, statybinių medžiagų atliekų, šiferio gabalų ir kt. Ant bunkerio duobės buvo užmestos medinės čia stovėjusio ūkinio pastato durys, taip pat aptikti užkiritę šio pastato lubų likučiai. Konstatuota, kad šiukšlės šioje vietoje ne kartą degintos.

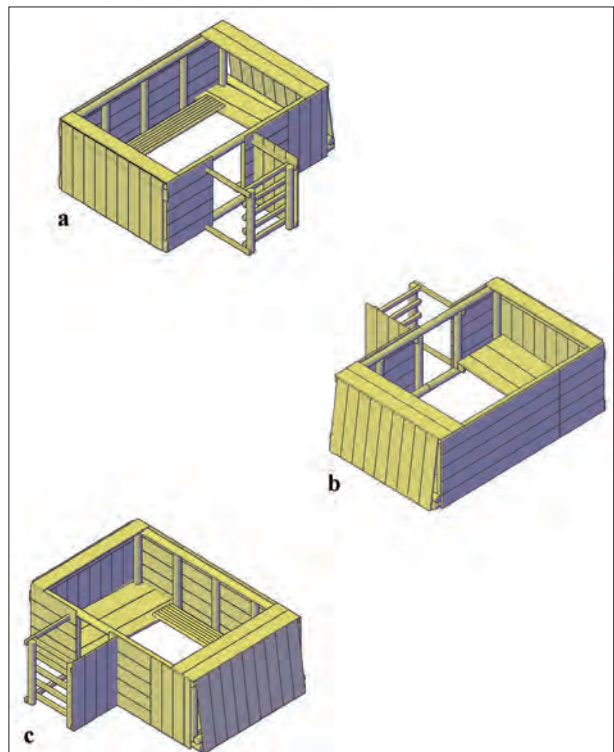
Nukasus aplink įdubą buvusį povelėninį juodžemio sluoksnį 25–30 cm gylyje išryškėjo stačiakampio formos 2x3 m dydžio bunkerio duobė, orientuota PV–ŠR kryptimi, buvusi užpildyta pilkšva žeme, sumišusia su įvairiomis XX a. 2-osios pusės šiukšlėmis. Bunkerio duobė buvo įkasta į rausvo molio įžemį. Toliau tyrimai vykdyti tik bunkerio duobės ribose, gilintasi žemyn, stengiantis atidengti išlikusias medines konstrukcijas.

Pasirodė, kad į čia buvusio ūkinio pastato moliinę aslą bunkerio medinė konstrukcija buvo įgilinta tik apie 20 cm. 45 cm gylyje pasirodė bunkerio lubas laikę statramsčiai ir sienų lentų likučiai. Bunkerio lubos neišliko, aptikti tik sutrešę lentų fragmentai, sukritę į vidinę konstrukcijos erdvę. Ant statramsčių gulėjusios ir lubas laikiusios sijos buvo nuvirtusios žemyn ties PV ir ŠV sienelėmis. Bunkerio konstrukcijoje naudoti 8–10 cm skersmens rąstai. Visi statramsčiai išliko tik ties PR sienelė. Jų būta penkių: du kampuose ir trys palei sieną, maždaug kas 70 cm. ŠV sienelėje išliko tik trys statramsčiai: du kampuose ir vienas 70 cm – nuo V kampo. Galinėse bunkerio sienelėse statramsčių apskritai nerasta, tik minėtieji bunkerio kampuose. Statramsčiai, kurių aukštis siekė 80 cm, buvo sustatyti ant dviejų 3 m ilgio išilginių – pamatinių rąstų, paklotų (iki pusės įkasti į molio įžemį) bunkerio duobės dugne, palei ilgąsias sienelės. Atstumas tarp šių rąstų – 1,8 m. Bunkerio sienelės išklotos iki 20 cm pločio ir 2–3 cm storio lentomis, užkišant jas už statramsčių. Vienodos lentų krypties nesilaikyta. PV sienelėje išliko tik nežymūs lentų fragmentai. Iš jų galima spręsti, kad lentos buvo sukištos vertikaliai, už viršutinės sijos ir apačioje buvusios (?) skersinės lentos. ŠV sienelėje lentų fragmentai išliko tik ties V kampu. Sprendžiant iš jų, ši sienelė buvo išklota horizontaliomis lentomis, užkišant jas už statramsčių. ŠR vertikalių lentų sienelė pakrypusi į bunkerio vidų, kadangi apatinė lentų dalis remiasi į už statramsčių esantį skersinį rąstą, o viršutinė – į ant jų gulinčią siją. PR sienelės vieną ketvirtį sudaro vertikali lentos, du ketvirčius ties įėjimu – horizontalios.

Įėjimas į bunkerį įrengtas ties PR šonu, 70 cm

57 pav. Atkastos Balandišio kaime, Sąjū sodyboje, buvusio bunkerio medinės konstrukcijos. G. Vėliaus nuotr.

58 pav. Balandišio kaime, Sąjū sodyboje, buvusio bunkerio rekonstrukciniai brėžiniai – trimatis vaizdas: a – vaizdas iš P, b – vaizdas iš Š, c – vaizdas iš R. L. Balandytės-Žygeliienės, G. Vėliaus brėž.

nuo P kampo. Įėjimas – 80 cm ilgio, 70 cm pločio, kampuose – 90 cm aukščio statramsčiai. Prie statramsčių kas 15 cm buvo prikaltos penkios keturkampio 4x5 cm skersinio pjūvio kopėtelių pakopos.

Įėjimo statramsčiai viršuje sujungti su pagrindinės patalpos statramsčiais 3x5 cm storio stačiakampio skersinio pjūvio sijomis. Tik įėjimo ŠR sienelė buvo išklota vertikaliomis lentomis.

Iki 30 cm pločio ir 3 cm storio grindų lentos guldytos skersai bunkerio (57 pav.). Sprendžiant iš po bunkerio suradimo sudarytos schemos (54 pav.), grindys naudotos kaip gultai. ŠV pusėje grindlenčių galai guldyti ant atraminio (pamatinio) rąsto, PR pusėje jie buvo iškelti apie 10 cm ir gulėjo ant išilginio rąsto, pritvirtinto prie statramsčių. Matyt, taip grindys buvo pakeltos dėl besikaupiančio gruntinio vandens. Bunkerio centriniame trečdalyje grindų lentų apskritai nebuvo. Vietoj jų aptikta molio įžemyje iškasta iki 35 cm gylio duobė, kurios dugne aptikta pora grindlenčių. V. Šniuolio-Vytvyčio teigimu, bunkerio centre buvo iškastas įgilinimas, kadangi vidinės erdvės aukščiui nepakakdavo patogiau atsistėti. Duobė taip pat buvo reikalinga susikaupusiam gruntiniam vandeniui surinkti. Dėl šios priežasties buvo iškasta minėta ovali duobė, prasidedanti įėjimo vietoje ir pasibaigianti ties ŠV sienelė. Ties bunkerio ŠV siena ant grindų aptiktos suklotos septynios apie 4 cm storio, 1,8 m ilgio kartys. Karčių klojinys galėjo būti naudojamas kaip suolas arba gultas, įrengtas virš minėtos duobės (58 pav.).

Ties bunkerio PV bei ŠV sienelėmis pastato molio asloje tamsesne spalva išsiskyrė užgriuvusių apie 20 cm pločio ventiliacijos angų žymės. Angų kryptis, statmena bunkerio sienoms, veda link buvusio pastato išorės.

Radinių, sietinų su bunkerio naudojimo laikais, aptikta tarp grindlenčių ir bunkerio centre iškastame įgilinime. Šio įgilinimo PR gale, ties įėjimu, rastas geležinis kirvis nulaužtu kotu. Išilgai duobės dugno gulėjo laužtuvas. Po gultu surinkti šeši pieštukų fragmentai, aptiktas trintukas. Tarpuose tarp grindlenčių gulėjo 10 pistoleto šovinių tūtelių ir du nepanaudoti šoviniai (59 pav.). Bunkerio PR kampe aptikti du dantų šepetėliai, taip pat 5 stiklinės vaistų ampulės (60 pav.), diržo grandis, šukos, metalinės sagos su Vyčio ženklų fragmentas, bunkeriu statyti naudotų įvairaus ilgio pramoninės gamybos vinių.

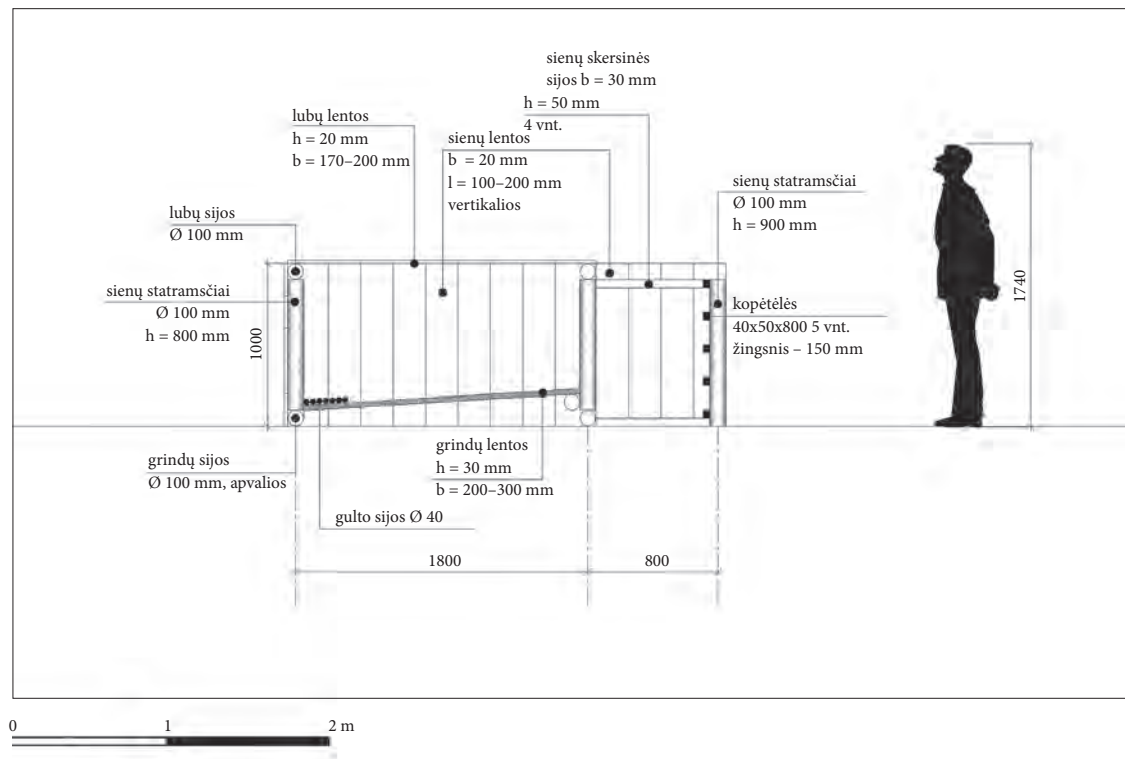
59 pav. Balandiškio kaime, Sąjū sodyboje, buvusiam bunkerio tarp grindų lentų aptikti du nepanaudoti pistoleto šoviniai ir 10 iššautų šovinių tūtelių. G. Vėliaus nuotr.

60 pav. Balandiškio kaime, Sąjū sodyboje, buvusiam bunkerio tarp grindų lentų aptiktos vaistų ampulės ir buteliukas. G. Vėliaus nuotr.

Taigi 2010 m. Balandiškio kaime, Lietuvos partizanų ryšininkų Sąjū sodyboje, ištirtas 20 m² plotas – 4x5 m dydžio perkasa. Rastas čia buvęs pokario laikų Lietuvos partizanų bunkeris. Aptiktas 31 to meto individualus radinys. Nustatytas slaptavietės medžio konstrukcijos pobūdis. Vidinė bunkerio erdvė buvo tik 1,9x3 m dydžio, 1 m aukščio (61 pav.). Ties įgilinta vieta bunkerio aukštis tebuvo 1,35 m. Jame patogiau sėdėti būdavo įmanoma tik nuleidus kojas į bunkerio centre iškastą įgilinimą, stovėti – tik labai susirietus.

2010 m. LGGRTC bei KAM iniciatyva nuspręsta Mėnaičių kaime, Miknių sodyboje, buvusios klėties ir po ja įrengto bunkerio vietoje atlikti archeologinius tyrinėjimus. Remiantis tyrinėjimų duomenimis, šie svarbūs mūsų istorijai paveldo objektai buvo rekonstruoti ir įkurta 1949 m. įvykius menanti ekspozicija. 2010 m. gegužės mėn. pirmą kartą Lie-

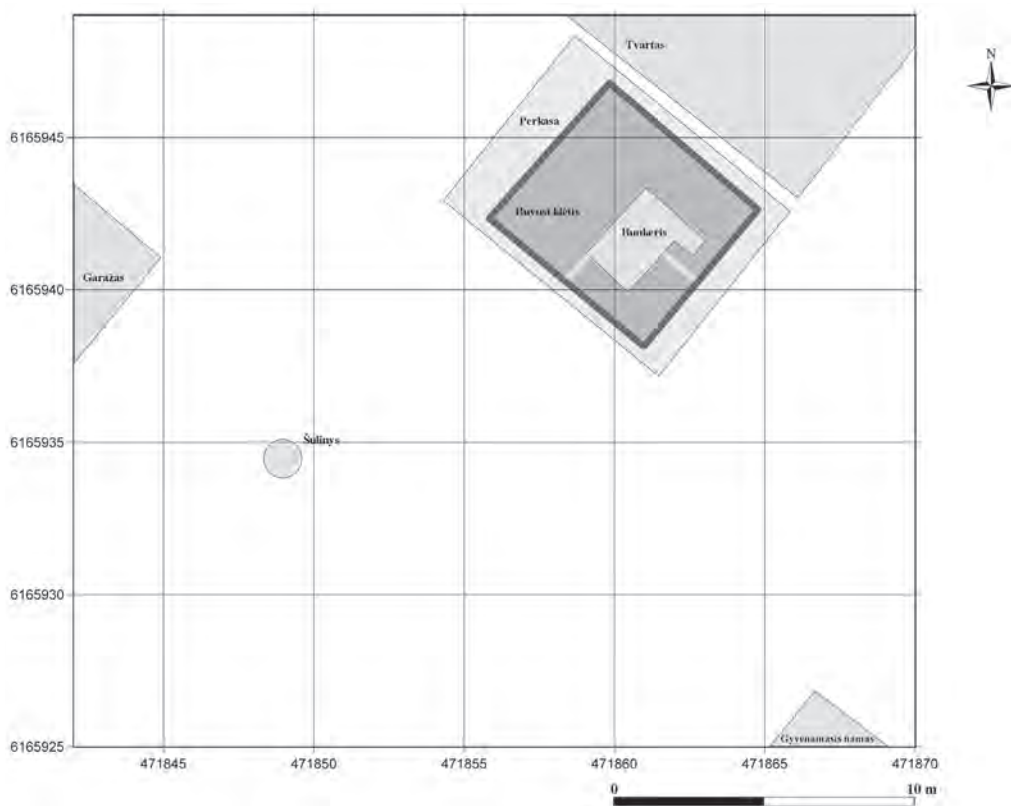
61 pav. Balandiškiio kaime, Sajų sodyboje, buvusio bunkerio rekonstrukcinis brėžinys – skersinis pjūvis. L. Balandytės-Žygeliienės, G. Vėliaus brėž.

tuvos istorijoje pokario laikų rezistentų bunkerio vietoje buvo atlikti profesionalūs archeologiniai tyrinėjimai.

Iš pateiktų atsiminimų buvo žinoma, kad dar nesunykusį bunkerį sodybos šeimininkas skubiai užkasė 1953 m., todėl tikėtasi, kad medinės konstrukcijos bus išlikusios neblogai ir archeologinių tyrinėjimų rezultatai leis tiksliai rekonstruoti buvusią vadavietę. Tyrinėjimų tikslas buvo: nustatyti buvusios klėties tikslią vietą bei dydį, po klėtimi buvusio bunkerio vietą bei jo konstrukcijos detales, aptikti to meto radinių. 2010 m. gegužės 1–14 d. buvo ištirtas 9x7 m dydžio plotas (63 m²) buvusios klėties vietoje (62 pav.). 1 m atstumu nuo dabar esančio mūrinio tvarto sienos, 10 cm gylyje, aptikti buvusios klėties akmeniniai pamatai ir sienų apatinių rąstų likučiai. Klėties pamatų akmenys tarpusavyje surišti nebuvo, didžiausi kampiniai – iki 50 cm skersmens. 20 cm gylyje aptikta prastai išlikusi iki 10–15 cm storio molinė klėties asla. Klėties PR pusėje nukasus aslą

atsidengė netaisyklingos formos bunkerio duobės kontūras (63 pav.). Duobė, įgriuvus bunkeriu, buvo užpilta įvairiu gruntu, stambiais akmenimis, statybų atliekomis. Buvo matyti, kad bunkerio duobės ŠV bei PR sienelės įgriuvusios į vidų. Ties bunkerio PV kampu ir PR sienelės viduriu aptikti ventiliacijos angų pėdsakai – 20 cm pločio perkasimai, vedantys link klėties sienų.

Toliau kasimo darbai vykdyti tik bunkerio duobės ribose, išimant judintą gruntą. 75 cm gylyje (55 cm nuo buvusios molio aslos paviršiaus) pasirodė medinės bunkerio konstrukcijos. Bunkerio būta stačiakampio, apie 2,9x1,78 m dydžio, ŠR kampe įrengtas apie 88 cm ilgio ir 62 cm pločio įėjimas. Lubų lentos – 17–25 cm pločio, 3,5 cm storio, klotos išilgai, ant 12 cm skersmens lubų sijų, sudėtų ant prie bunkerio sienų sustatytų statramsčių. Lubų sijos aptiktos visame bunkerio perimetre, išskyrus įėjimo PR ir PV sienelės. Bunkerio viduryje lubos sustiprintos viena skersine sija, kuri aptikta įvirtusi į

62 pav. Mėnaičių kaime, Miknių sodyboje, tyrinėtos perkastos situacijos planas. G. Vėliaus brėž.

63 pav. Atkasti Mėnaičių kaime, Miknių sodyboje, buvusios klėties pamatai ir bunkerio duobės kontūras. G. Vėliaus nuotr.

64 pav. Mėnaičių kaime, Miknių sodyboje, buvęs bunkeris įpusėjus archeologiniams tyrimams. G. Vėliaus nuotr.

65 pav. Atkastos Mėnaičių kaime, Miknių sodyboje, buvusio bunkerio grindų sijos. G. Vėliaus nuotr.

vidų. Po lubomis atsidendę 22 vertikalūs apie 10 cm skersmens ir 1,32 m aukščio statramsčiai. Bunkerio kampuose ir ties ilgųjų sienelių viduriu naudota po du statramsčius (64 pav.). Nežinia kodėl ties PV sienele buvo įrengti 3 statramsčiai ir nė vieno – ties ŠR. Statramsčiai rėmėsi į išilgines 2,9 m ilgio ir 12 cm storio grindų sijas. Jų aptikti trys: du – ties ilgosiomis bunkerio sienelėmis, vienas – tarp jų (65 pav.). Atstumas tarp šoninių sijų išilginių ašių – 1,66 m. Po PV bei ŠR sienelės statramsčiais grindų sijų nebuvo, statramsčiai rėmėsi į molio įžemį arba po jais pa-

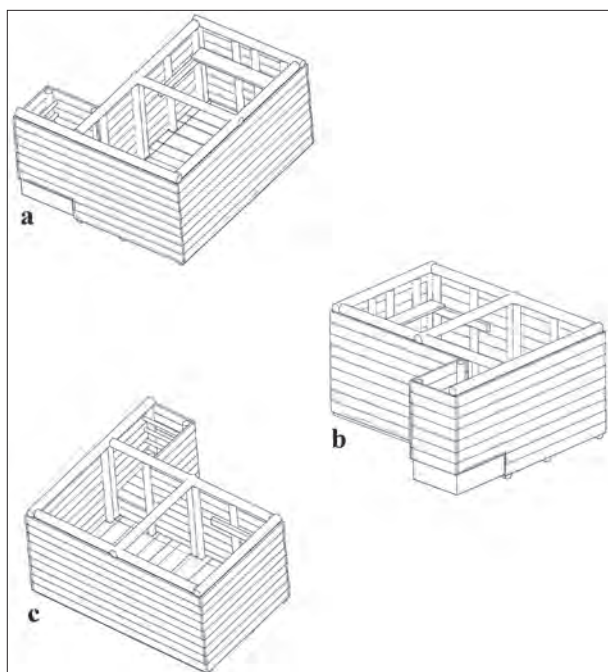
kištas lenteles. Grindų lentos – 14–29 cm pločio, 2–3,5 cm storio, suklotos skersai ant grindų sijų. Sienų lentos – apie 15 cm pločio, 2,8 cm storio, užkištos horizontaliai už statramsčių. Tarp bunkerio lentų sienų ir duobės likęs tarpas tuomet buvo užpildytas biriu gruntu. Matyt, tai ir buvo vėlesnio bunkerio sienelių įgriuvimo priežastis.

Tyrimų metu paaiškėjo kai kurios slaptavietės interjero detalės. Bunkerio PR gale, 60 cm nuo lubų, aptiktos prie ŠV, PV ir PR sienelių statramsčių prikaltos 5x5 cm skersmens antro aukšto gulto horizontalios atramos. Ant įėjimo nišos PR sienelės atraminių statramsčių kas 20 cm buvo prikaltos keturios apvalinos 5 cm storio kopėčių pakopos. Po įėjimo anga paliktas 35 cm aukščio nekasto grunto „laidas“. Greta šio „laido“ rastas 40 cm gylio ir 50 cm skersmens įgilinimas molio įžemyje vandeniui surinkti ir galbūt tualetui įstatyti (grindų šioje vietoje, matyt, nebuvo arba jos buvo pakeliamos). Bunkerio vidinėje erdvėje aptikta apie 0,5x1 m dydžio ir 3–4 cm storio lenta, matyt, naudota kaip stalviršis.

Bunkeris įrengtas iš medžiagų, slapta atsineštų iš miško, išskyrus lentas, todėl naudotų rąstelių arba net vieno rąstelio skirtingų galų skersmuo nevienodas. Taigi tekste ir brėžiniuose pateikti jų matmenys yra vidutiniai. Eglinių statramsčių skersmuo skyrėsi 3 cm ribose, centrinė grindų sija buvo

66 pav. Mėnaičių kaime, Miknių sodyboje, buvusiam bunkerio aptikti žiūronai. J. Vaitkaus nuotr.

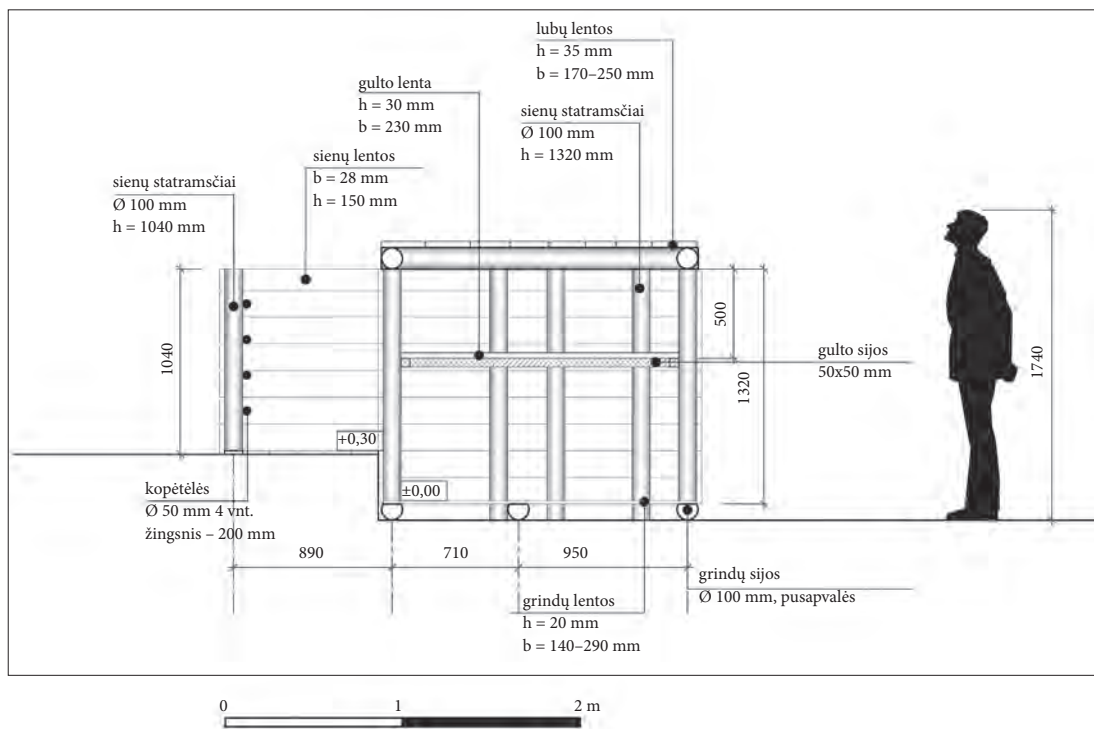

67 pav. Mėnaičių kaime, Miknių sodyboje, buvusio bunkerio rekonstrukcinis brėžinys – trimatis vaizdas: a – vaizdas iš Š, b – vaizdas iš R, c – vaizdas iš V. L. Balandytės-Žygelienės, G. Vėliaus brėž.

sujungta iš dviejų dalių, kurių viena siauriausioje vietoje buvo tik 7 cm skersmens. Tyrimų metu nerasta gultų, didesnės dalies grindų ir lubų lentų. Matyt, jos ūkiško šeimininko buvo surinktos prieš užpilant bunkerį.

Bunkeryje aptikta nemažai slaptavietės naudojimo laikais datuotinių radinių. Sienoje ties įėjimu buvo pritvirtinta metalinė pakaba, matyt, skirta rankšluosčiui. Taip pat rasti žiūronai (66 pav.), lenktinis peiliukas, akmeninis galąstuvėlis, yla, šepetys skutimosi putoms, metalinė saga, stiklinis vaistų buteliukas, šovinio tūtelė, slidžių apkausto fragmentas, brezentinio diržo gabaliukas, nemažai pramoninės gamybos vinių.

Taigi archeologiniai tyrinėjimai, atlikti Mėnaičių kaime, Miknių sodyboje buvusiam bunkerio rekonstrukcijai (67 pav.). Jos vidinė erdvė tebuvo 2,9x1,77 m dydžio ir 1,44 m aukščio, kuri sudarė 1,32 m ilgio statramsčiai ir 12 cm skersmens lubų sijos (68 pav.).

68 pav. Mėnaičių kaime, Miknių sodyboje, buvusio bunkerio rekonstrukcinis brėžinys – skersinis pjūvis. L. Balandytės-Žygelienės, G. Vėliaus brėž.

IŠVADOS

Istorinių duomenų analizė atskleidė, kad pokario Lietuvoje partizanai įvairių tipų bunkerius įrenginėjo nuo 1944 iki 1953 m. (bunkerių terminu šiame straipsnyje vadinami po žeme įrengti arba į ją įgilinti gynybiniai ir slapstymuisi skirti mediniai statiniai). Įvairių tipų slėptuvės sodybų statiniuose arba patys statiniai konspiracijai naudoti nuo 1944 iki 1965 m. ir vienu išskirtiniu atveju – iki 1986 m. Pirmajame ginkluotos kovos etape kariai telkėsi atvirose miško stovyklose, įrengdavo atvirai kovai tarp kariuomenės dalinių būdingas gynybos linijas, pas žmones apsigyvendavo per daug nesislapstydami. Pagrindinės bunkerių tipų grupės yra: 1944–1946 m. naudoti teritorinei gynybai pritaikyti menkai užmaskuoti „dzoto“ tipo bunkeriai; 1944–1953 m. įrengti tik slapstytis skirti aukšto konspiracijos lygio požeminiai bunkeriai. Atskirais atvejais „dzoto“ tipo bunkeriai naudoti iki 1952 m.

Vyraujantis bunkerių tipas – 3–5-iems kovotojams skirta maždaug 2x3 m dydžio ir 1,5 m aukščio medinė požeminė slėptuvė, turėjusi vieną įėjimą ir dvi ventilacijos angas. Įgavus kovos patirties pradėti įrenginėti ir atsarginiai iki 40 m ilgio išėjimai. Dažnai sričių ir apygardų, kartais žemesnio rango padalinių bunkeriai įrenginėti didesni, iki 4x5 m dydžio ir turėdavo dvi arba net tris patalpas.

Vyraujantis bunkerio medinės konstrukcijos tipas – rąstelių karkasas, iš vidaus arba išorės apkaltas lentomis. Karkasą dažniausiai sudarė grindų sijos, į jas suremti statramsčiai, ant statramsčių suguldytos lubų sijos. Dažniausiai pasitaikantys interjero elementai: vienaaukščiai arba dviaukščiai gultai, stalas, lentynos, išvietė, kartais krosnelė.

Straipsnio autoriai, išanalizavę istorinius šaltinius bei to meto įvykių liudininkų atsiminimus, rekonstravo Mėnaičiuose vykusio visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimo eigą bei tyrinėtų bunkerių vaidmenį: vasario pradžioje A. Grybinas-Faustas ir A. Ramanauskas-Vanagas pasiekia Prisikėlimo apygardą; J. Žemaitis-Vytautas tuo metu apsisisto-

ja Einoraičių kaime, o vasario 5–6 d. keliauja link Jaugelių kaimo ir vasario 6 d. rytą jį pasiekia; čia J. Žemaičio-Vytauto jau laukia L. Grigonis-Užpalis, J. Šibaila-Merainis ir atvykę svečiai; iki vasario 8 d. vakaro J. Žemaitis-Vytautas išsiaiškina, ar atvykėliai nėra provokatoriai; nuo vasario 10 iki 20 d. Mėnaičių kaime įrengtame bunkeryje vyksta visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas. Taigi Balandiškyje buvusios sodybos vieta šių įvykių eigoje labai miglota – šiame kaime esančioje partizanų rėmėjų Sąjū sodyboje galėjo telktis suvažiavimo delegatus aptarnaujantys ir saugantys partizanai.

Archeologinių tyrimų duomenimis, Balandiškyje tyrinėto bunkerio vidinė erdvė tebuvo 3x1,9 m dydžio ir tik iki 1,35 m aukščio ties centre iškastu įgilinimu. Ne kartą bunkeryje buvusio V. Šniuolio-Vytvyčio atsiminimuose teigiama, kad bunkeris buvo negilus, nes giliau iškasti neleido vanduo. A. Stoškus-Dainotas tardymo metu teigė, kad bunkeris yra maždaug 3 m ilgio, 2 m pločio ir 1,5 m aukščio. Bunkerį aptikus represinių struktūrų darbuotojų nubraižytoje schemeje jau matome kvadrato plano 3x3 m dydžio bunkerį. Slaptavietės, tyrinėtos Mėnaičiuose, vidinė erdvė tebuvo 2,9x1,77 m dydžio ir 1,44 m aukščio, o ši bunkerį įrenginęjusio V. Šniuolio-Vytvyčio atsiminimuose teigiama, kad buvo iškastas 3,5x2,5 m dydžio bunkeris. Anot T. Mikniūtės, bunkeris buvo gana gilus, jame buvo galima stovėti stačiam. Pagal jos pasakojimą G. Ilgūno sudarytoje schemeje matome kvadrato plano ir, sprendžiant iš pavaizduotų gultų ilgio, bent 4x4 m dydžio bunkerį. Taigi istoriniuose šaltiniuose esantys bei atsiminimuose pateikiami duomenys labai skiriasi ir tik retais atvejais atspindi tikrąjį bunkerių dydį bei gylį. Tai pasakytina ir apie kitas jų įrangos detales. Abi Miknių dukros painiojasi įvardydamos bunkeryje buvusių gultų, stalo, kitų detalių, net įėjimo vietą, bunkerio orientaciją. J. Mikniūtė nuomonę šiais klausimais keisdavo vos ne kiekvieną archeologinių tyrimų dieną, o tiksli atmintis „sugrižo“ tik archeologams bunkerį atkasus ir akivaizdžiai įsitikinus, kur ir kas buvo. Taigi tyrimai parodė, kad istoriniai šaltiniai ir liudininkų atsiminimai buvusią situaciją pateikia labai iškraipytą ir tik archeologinių

69 pav. Mėnaičių kaime, Miknių sodyboje, buvusio bunkerio archeologinių tyrimų dalyviai (iš kairės): Gintautas Vėlius, Tomas Abraitis-Abras, Saulius Paulauskas-Barzda, Dalius Žygelis-Žiogas, Algirdas Venckūnas-Velnias. *G. Vėlius nuotr.*

tyrimų dėka įmanoma tiksliai rekonstruoti ne tokios jau tolimos praeities – pokario laikų objektus.

Padėka

Ekspedicijos dalyviai (69 pav.) be galo dėkingi jauniausiajai Miknių dukrai Julijonai Mikniūtei-Petritienei už šiltą priėmimą, pagalbą ir patarimus.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Baltrušaitis, A., 2001. Ypatingomis aplinkybėmis ypatinga išmintis ir išradingumas. *SA*, 9, 13–43.

Čekutis, R., Žygelis, D., 2011. Laisvės Kryžkelės. *In: Šidlauskas, A., sud. Grinkiškio kraštas*. Radviliškio rajono savivaldybės viešoji biblioteka, 193–196.

Čepulytė, A., Kulevičius, S., 2012. Netradicinė

akademinei vasara Sąjū sodyboje Balandiškyje. *Lietuvos istorijos studijos*, 30, 200–203.

Čepulytė, A., Petrauskas, G., 2011. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio štabo bunkerio archeologiniai tyrimai Daugėliškių miške. *GR*, 2 (30), 165–172.

Dabartinės, 1993. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Daumantas, J., 1990. *Partizanai*. Vilnius: Vaga.

Gaškaitė, N., Kuodytė, D., Kašėta, A., Ulevičius, B., 1996. *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.* Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.

Gaškaitė-Žemaitienė, N., 1999. Prisikėlimo apygarda. *In: Malinauskaitė, A., sud. Laisvės kovos Prisikėlimo apygardoje*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Šiaulių „Aušros“ muziejus, 8–91.

Gaškaitė-Žemaitienė, N., 2005. *Žuvusiųjų preži-*

dentas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Ilgūnas, G., 1999. Bunkeris, kuriame buvo įkurtas Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis. *Mokslas ir gyvenimas*, 4, 8–10.

Jakučionis, P., 2001 [be pavadinimo]. *SA*, 9, 28.

Kašėta, A., 2006. *Liongino Baliukevičiaus – partizano Dzūko dienoraštis*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Kuodytė, D., 1995. Lietuvos Laisvės Armijos dokumentų rinkinys. *Lietuvos laisvės kovų archyvas*, 14, 14–50.

Kuodytė, D., Kašėta, A., 1996. *Laisvės kovos 1944–1953 metais: dokumentų rinkinys*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.

Kuodytė, D., Peikštenis, E., Žygelis, D., 2007. *Už laisvę ir tėvynę*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Lengvosios, 1938. *Lengvosios slėptuvės ir saugiosios patalpos*. Kaunas: Kariuomenės štabas, sp. ir šviet. skyrius.

Lietuvių, 1968. *Lietuvių kalbos žodynas*, 1, Vilnius: Mintis.

Mikniūtė-Petrėtienė, J., 2011. Partizanų ryšininkės Julijonos Mikniūtės-Petrėtienės pasakojimas. In: Šidlauskas, A., sud. *Grinkiškio kraštas*. Radviliškio rajono savivaldybės viešoji biblioteka, 199.

Mosėjienė, R., 2001. Partizaninis karas Lietuvoje 1944–1953 m. In: Kuncevičius, A., sud. *Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai*. Vilnius: Vaga, 44–54.

Paliūnas, J., 2012. *Partizano keliu. Partizano Juozo Paliūno-Ryto prisiminimai*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Pocius, M., 2001. Antisovietinio pagrindžio formavimasis (1944 m.) ir raida. *SA*, 9, 7–9.

Ramanauskas, A., 1991. *Daugel krito sūnų*. Vilnius: Mintis.

Ramanauskas, A., 1996. Pietų Lietuvos srities štabo darbas 1948 10 20–1950 01 25. In: Kašėta, A., sud. *Laisvės kovos 1944–1953 metais*. Lietuvos politinių tremtinių ir kalinių sąjunga, 292–296.

Šyvokienė, J., 2006. *Gyvenimą paaukojęs tėvynei, Antano Kraujelio sesers ir artimųjų prisiminimai*. Vil-

nius: Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija.

Šniuolis, V., 1999. Jų akis bučiavo gintarinė žemė. In: Malinauskaitė, A., sud. *Laisvės kovos prisikėlimo apygardoje*. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Šiaulių „Aušros“ muziejus, 247–265.

Šniuolis, V., 2011. Viktoro Šniuolio pasakojimas. In: Šidlauskas, A., sud. *Grinkiškio kraštas*. Radviliškio rajono savivaldybės viešoji biblioteka, 197–198.

Žygelis, D., 2012. Sugrižę iš nebūties (Rietavo dvaro sodyboje rastų partizanų palaikų identifikavimas). *GR*, 1 (31), 198–203.

SANTRUMPOS

- GAM – Genocido aukų muziejus
- GAP – Gyvosios atminties programa
- GAPFR – Ginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo fotografijų rinkinys
- GIP – Gyvosios istorijos programa
- GR – Genocidas ir rezistencija
- KAM – Krašto apsaugos ministerija
- KGB – rus. КГБ, Комитет государственной безопасности – Valstybės saugumo komitetas
- LGGRTC – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras
- LYA – Lietuvos ypatingasis archyvas
- LLA – Lietuvos laisvės armija
- LLKS – Lietuvos Laisvės Kovos sąjūdis
- LVGA – Lietuvos vaizdo ir garso archyvas
- MD – Memorialinis departamentas
- MGB – rus. МГБ, Министерство государственной безопасности – Valstybės saugumo ministerija
- MVD – rus. МВД, Министерство внутренних дел – Vidaus reikalų ministerija
- NKGB – rus. НКГБ, Народный комиссариат государственной безопасности – Valstybės saugumo liaudies komisariatas
- NKVD – rus. НКВД, Народный комиссариат внутренних дел – Vidaus reikalų liaudies komisariatas
- SA – Statyba ir architektūra
- SSRS – Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga

LITHUANIAN POST-WAR PARTISAN BUNKERS IN MĒNAIČIAI AND BALANDIŠKIS VILLAGES (GRINKIŠKIS ELDERSHIP, RADVILIŠKIS DISTRICT)

Gintautas Vėlius, Dalius Žygelis

Summary

The article's authors seek to include heritage objects from the second half of the 20th century, i.e. – Lithuanian post-war partisan bunkers, in the field of scientific research, to determine the stages in their construction and their types, and to name the main sources of information illustrating them. The main aim is to reveal the role of detailed scientific archaeological investigation in analysing the course of historical events that occurred only six decades ago and to evaluate archaeological research data in the context of historical sources and witness testimony, i.e. living memory.

In 2010 the present authors had the honour of conducting the archaeological excavation of the Prisikėlimas Military District bunkers on the farmsteads of the former Lithuanian partisan liaisons/runners Miknius and Sajus (Mėnaičiai and Balandiškis villages, Grinkiškis Eldership, Radviliškis District) (Fig. 1). Lithuanian partisan commanders gathered and conducted meetings at the Mikniai family farmstead in February 1949. Official assemblies that approved the directive documents for the founding of the Union of Lithuanian Freedom Fighters (Lith. *Lietuvos Laisvės Kovos sąjūdis*, hereinafter the LLKS), its statutes, the leadership structure, and the districting system were held in the bunker under the granary. On 16 February the eight assembled partisan commanders signed a political Declaration proclaiming that the LLKS Council was the supreme political organ of the occupied nation, which would lead the efforts to liberate the nation until an independent democratic Republic of Lithuania was re-established. From

October 1949 to January 1950, the public section of the LLKS operated in the bunker constructed in the storage barn of the Sajai family farmstead in Balandiškis village in the autumn of 1949 where it prepared and printed the publication '*Prie rymančio rūpintojėlio*'.

An analysis of the historical data revealed that in post-war Lithuania the partisans constructed various types of bunkers from 1944 to 1953. (In this article, the term bunker refers to wooden structures built under the ground or dug into it and intended for defence or concealment.) Various types of hiding places in farmstead structures or the structures themselves were used for the conspiracy during 1944–1965 and in one exceptional case, until 1986. In the first stage of the armed conflict the soldiers assembled in open forest camps, created defensive lines characteristic of open warfare between military units, and lived among the people without great concealment. The main groups of bunker types are: during 1944–1946 poorly disguised 'dzot' (Rus. *дерево-земляная огневая точка* or earth-timber fire emplacement) style bunkers suitable for use in territorial defence, and during 1944–1953 high conspiratorial level underground bunkers only suitable for concealment. In individual instances, the former type was used up until 1952.

The predominant bunker type was a roughly 2 x 3 x 1.5 m wooden underground shelter that was designed for 3–5 fighters and had one entrance and two ventilation openings. After acquiring some experience, they also began to install an emergency exit up to 40 m long. Frequently regional, district,

and sometimes lesser bunkers were larger, up to 4 x 5 m and had two or even three rooms.

The predominant type of wooden bunker construction was a log framework sheathed with boards either inside or out. The framework generally consisted of flooring beams with uprights on them and floor joists on the uprights. The most frequently encountered interior elements are: single or double bunks, a table, shelves, a latrine, and sometimes a small stove.

The article's authors, after analysing the historical sources and the recollections of the witnesses to the events, reconstructed the course of the assembly of the Lithuanian partisan commanders that occurred in Mėnaičiai and the role of the investigated bunkers: in early February A. Grybinas-Faustas and A. Ramanauskas-Vanagas reached Prisikėlimas Military District; J. Žemaitis-Vytautas was at that time based in Einoraičiai village; on 5–6 February J. Žemaitis-Vytautas was travelling towards Jaugeliai village reaching it on the morning of 6 February, where he was received by L. Grigonis-Užpalis, J. Šibaila-Merainis, and other guests; up until the evening of 8 February J. Žemaitis-Vytautas determined whether or not the guests were agents provocateurs; and during 10–20 February the assembly of the Lithuanian partisan commanders took place in the bunker constructed in Mėnaičiai village. Thus the site of the farmstead in Balandiškis village in the course of these events is very hazy, the partisans serving and guarding the assembled delegates could have been based in the farmstead courtyard of the Sajai family, who were partisan supporters.

According to the archaeological data, the interior of the bunker that existed in Balandiškis was only 3 x 1.9 m and only up to 1.35 m high with a pit dug at the centre, but the diagram drawn by the repressive structure workers who entered the bunker shows a square 3 x 3 m bunker. The interior of the bunker excavated in Mėnaičiai was 2.9 x 1.77 x 1.44 m, but in the recollections of V. Šniuolis-Vytvytis who built the bunker, it was 3.5 x 2.5 m.

According to T. Mikniūtė, the bunker was fairly deep, deep enough for a person to stand up straight in it. The diagram created by G. Ilgūnas on the basis of her story shows a square bunker, which, judging from the length of the portrayed bunks, was even 4 x 4 m in size. Thus the data provided by historical sources and recollections is greatly conflicting and only in rare instances reflects the actual size and depth of the bunkers. This should be also said about the other details of its equipping. Both Mikniūtė daughters confused the location of the bunks, table, and other details, even the bunker's entrance as well as the bunker's orientation. J. Mikniūtė's opinion on these questions used to change almost every day of the archaeological investigation, a precise memory 'returning' only after the bunker had been excavated and where and what it had been was obvious. Thus the investigations show that historical sources and witness recollections greatly distort the actual situation and only thanks to archaeological investigations is it possible to precisely reconstruct objects of the recent past, i.e. the post-war period.

LIST OF FIGURES

Fig. 1. Situation plan of Mėnaičiai and Balandiškis villages. The farmsteads where the bunkers were excavated are circled in red. Cartographic basis – TOP50LKS-SRP.

Fig. 2. Wooden hiding place drawing taken from the 1938 training manual *Lengvosios slėptuvės ir saugiosios patalpos* [*Light Shelters and Secure Rooms*] issued by the Army Staff of the Ministry of National Defence (Lengvosios 1938, p.33).

Fig. 3. Drawing of a shelter constructed underground – a bunker, from 1944 LLA documents (LYA, F. K-41, a. 1, b. 158, l. 176).

Fig. 4. Drawing of a hiding place built in a well, from 1944 LLA documents (LYA, F. K-41, a. 1, b. 158, l. 177).

Fig. 5. Drawing of a hiding place constructed on the edge of a forest, from 1944 LLA documents (LYA, f. K-41, a. 1, b. 158, l. 175).

Fig. 6. Drawing of a hiding place constructed in a grave, from 1944 LLA documents (LYA, F. K-41, a. 1, b. 158, l. 175).

Fig. 7. Drawing made by partisan Jurgis Guzas of the bunker (Svėdasai District (Lith. *valsčius*), near Galvydžiai village), where he had hidden and been taken on 24 December 1944 (LYA, F. K-1, a. 58, l. 260-4).

Fig. 8. Drawing of a temporary forest camp, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-9).

Fig. 9. Partisans in a temporary forest camp; a shelter built from poles and fir branches can be seen behind them (GAM, GEK10924, PF1131).

Fig. 10. Drawing of a bunker constructed near a stream, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-14).

Fig. 11. Drawing of a hiding place constructed between the walls in a farmstead residential building, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-32).

Fig. 12. Drawing of a bunker constructed under a building on the grounds of a farmstead, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-59).

Fig. 13. Drawing of a bunker constructed in a stream bank, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-42).

Fig. 14. Drawing of a bunker constructed at an open location, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-39).

Fig. 15. Drawing of a bunker constructed under a pile of stones on an edge of a field, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-15).

Fig. 16. Drawing of a bunker constructed between two potato cellars (and having an interesting

entrance masked in a roof ridge), from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-17).

Fig. 17. Drawing of a bunker constructed under a potato cellar, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-44).

Fig. 18. Drawing of a bunker constructed beside a potato cellar, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-62).

Fig. 19. Drawing of a bunker constructed behind a potato cellar, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-63).

Fig. 20. A bunker constructed in a farmstead courtyard, the entrance masked by a path. Drawing from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-20).

Fig. 21. A bunker constructed in a farmstead courtyard and having two exits leading to a doghouse and beside a former root cellar. Drawing from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-40).

Fig. 22. Drawing of a bunker reached through an active well, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-25).

Fig. 23. Drawing of a bunker constructed under a residential building, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-41).

Fig. 24. Drawing of a bunker constructed under a utility building, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-38).

Fig. 25. Drawing of a three-person bunker with a ventilation shaft and access through a log-lined well, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-28).

Fig. 26. Drawing of a bunker reached through a concrete well, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-30).

Fig. 27. Drawing of a hiding place constructed between two walls in a building, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-16).

Fig. 28. Drawing of a hiding place constructed under a stove, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-26).

Fig. 29. Drawing of a hiding place constructed under a building's floor, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-37).

Fig. 30. Drawing of a hiding place constructed in a utility shed filled with hay, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-43).

Fig. 31. Drawing of a hiding place constructed in a utility shed filled with hay, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-24).

Fig. 32. A forest bunker entrance and the hatch opening into ground (GAM, GEK4464, PF3014-4).

Fig. 33. A bunker with the roof raised above the ground – a 'dzot' (personal archive of Z. Paulauskaitė).

Fig. 34. The East Lithuanian regional staff bunker that existed in Butkiškiai farmstead in Andrioniškis District (Lith. *valsčius*). Drawing made by architect A. Janušis in accordance with the account of B. Žukauskas-Princas (personal archive of A. Janušis).

Fig. 35. The East Lithuanian regional staff bunker that existed in Butkiškiai farmstead in Andrioniškis District. Drawing made by architect A. Janušis in accordance with the account of B. Žukauskas-Princas (personal archive of A. Janušis).

Fig. 36. An MGB soldier in the exploded bunker Montė of the Algimantas Military District staff (GAM, GEK8308, PF2099-17).

Fig. 37. Drawing of a bunker with a well inside, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-57).

Fig. 38. An MGB diagram of the bunker Montė of the Algimantas Military District staff (GAM, GEK8382, PF2099-55).

Fig. 39. The tunnel – emergency exit, blown up during the MGB assault, of the bunker Montė of the Algimantas Military District staff (GAM, GEK8383-2, PF2099-58).

Fig. 40. Drawing of a bunker with long entrances, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-13).

Fig. 41. Drawing of a bunker with long entrances, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-60).

Fig. 42. Drawing of a bunker with a hatchway leading directly into it, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-27).

Fig. 43. Drawing of a bunker with a staircase entrance, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-61).

Fig. 44. Drawing of a forest bunker with an emergency exit, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-56).

Fig. 45. Drawing of a bunker with an emergency exit that was built in a farmstead courtyard, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-19).

Fig. 46. Drawing of a bunker with various niches in the walls, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-22).

Fig. 47. Drawing of a bunker with two ventilation shafts, from the 1960 KGB album of Lithuanian partisan bunkers and shelters (GAM, GAPFR, GEK7778/1-153, PF2356-35).

Fig. 48. A bunker with papered walls. Visible construction details: vertical uprights, a ceiling joist, and a ventilation shaft opening; visible interior details: a shelf and nails in the walls for hanging up clothing (GAM, GEK7777, PF2065-25).

Fig. 49. The archaeological excavation in the bunker at the Mikniai family farmstead in Mėnaičiai. In the centre of the people watching the excavation – Julijona Mikniūtė-Petrėtienė. *Photo by G. Vėlius.*

Fig. 50. Diagram of the Mikniai family farmstead as drawn by G. Ilgūnas on the basis of the account of T. Mikniūtė-Grigaliūnienė: 1 – the granary where the bunker was dug, 2 – the residential home, 3 – the threshing barn, 4 – the animal barn, 5 – the storage barn, 6 – the animal barn built after demolition of the bunker (Ilgūnas 1999, p.8).

Fig. 51. Diagram of the granary and the bunker dug under it as drawn by G. Ilgūnas on the basis of the account of T. Mikniūtė-Grigaliūnienė: 1 – tunnel entrance, 2 – bunks, 3 – a table, 4 – a small shelf, 5 – a shelf for press and other things, 6 – ventilation shaft openings (Ilgūnas 1999, p.8).

Fig. 52. The commanders of the staff office of the fourth platoon of the Taurus Military District's Vytautas Provincial Force eating outside their bunker. The raised hatch of the bunker entrance is visible on the right (GAM, GEK7101-76, PF2239-76).

Fig. 53. A partisan bookkeeping invoice showing that the owner of the Ramovė bunker (Stanislovas Miknius) was reimbursed for maintaining the bunker (the invoice was discovered in the courtyard of the Mikniai family farmstead together with other partisan documents concealed after the assembly, all of which were handed over to the LYA in 2012).

Fig. 54. Diagram attached to the discovery report for the bunker at the S. Sajus family farmstead in Balandiškis village (LYA, F. K-1, Sq. 58, b.b. 23454/3, l. 195).

Fig. 55. The future trench marked out at the bunker site at the Sajai family farmstead in Balandiškis village. *Photo by G. Vėlius.*

Fig. 56. Situation plan of the trench excavated at the Sajai family farmstead in Balandiškis village:

1 – the residential home, 2 – the well, 3 – the trench, 4 – the bunker. *Drawing by G. Vėlius.*

Fig. 57. The wooden bunker construction elements unearthed at the Sajai family farmstead in Balandiškis village. *Photo by G. Vėlius.*

Fig. 58. 3D reconstruction drawings of the bunker at the Sajai family farmstead in Balandiškis village: a – view from the S, b – view from the N, c – view from the E. *Drawings by L. Balandytė-Žygeliene and G. Vėlius.*

Fig. 59. Two unused pistol cartridges and ten spent casings discovered between the floorboards in the bunker at the Sajai family farmstead in Balandiškis village. *Photo by G. Vėlius.*

Fig. 60. Medicine ampoules and bottle discovered between the floorboards in the bunker at the Sajai family farmstead in Balandiškis village. *Photo by G. Vėlius.*

Fig. 61. A transverse cross-sectional reconstruction drawing of the bunker at the Sajai family farmstead in Balandiškis village. *Drawing by L. Balandytė-Žygeliene and G. Vėlius.*

Fig. 62. Situation plan of the trench excavated at the Mikniai family farmstead in Mėnaičiai village. *Drawing by G. Vėlius.*

Fig. 63. The granary foundation and the contours of the bunker pit unearthed at the Mikniai family farmstead in Mėnaičiai village. *Photo by G. Vėlius.*

Fig. 64. The bunker at the Mikniai family farmstead in Mėnaičiai village during the excavation. *Photo by G. Vėlius.*

Fig. 65. Unearthed floor joists from the bunker at the Mikniai family farmstead in Mėnaičiai village. *Photo by G. Vėlius.*

Fig. 66. Binoculars discovered in the bunker at the Mikniai family farmstead in Mėnaičiai village. *Photo by J. Vaitkus.*

Fig. 67. 3D reconstruction drawings of the bunker at the Mikniai family farmstead in Mėnaičiai village: a – view from the N, b – view from the E, c – view from the W. *Drawings by L. Balandytė-Žygeliene and G. Vėlius.*

Fig. 68. A transverse cross-sectional reconstruction drawing of the bunker at the Mikniai family farmstead in Mėnaičiai village. *Drawing by L. Balandytė-Žygelienė and G. Vėlius.*

Fig. 69. Participants in the bunker's excavation

at the Mikniai family farmstead in Mėnaičiai village (from the left): Gintautas Vėlius, Tomas Abraitis-Abras, Saulius Paulauskas-Barzda, Dalius Žygelis-Žiogas, and Algirdas Venckūnas-Velnias. *Photo by G. Vėlius.*

Translated by A. Bakanauskas

Dr. Gintautas Vėlius
Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Archeologijos katedra
Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius
El. paštas: archvelius@gmail.com

Gauta 2013-02-05

Dalius Žygelis
Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras
Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius
El. paštas: dalius.zygelis@gmail.com